

HADITH

Uluslararası Hadis Araştırmaları Dergisi
International Journal of Hadith Researches
المجلة الدولية لأبحاث الحديث

Temmuz / July / يوليو / 2019, 2: 41-71

Esbâbu Vurûdi'l-Hadisın Tarihçesi ve Literatürü

The Literature and History of Asbâb al-Wurûd al-Ĥadîth

تاريخ أسباب ورود الحديث ومصنفاته

İbrahim Saylan

Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara/Türkiye
Student of Doctorate, Ankara University, Social Sciences Institute, Ankara/Turkey
isaylan@hotmail.com

ORCID ID: orcid.org/0000-0001-8462-8927

Makale Bilgisi | Article Information

Makalenin Türü / Article Type : Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received Date: 13.06.2019

Kabul Tarihi / Accepted Date: 22.07.2019

Yayın Tarihi / Published Date: 31.07.2019

Yayın Sezonu / Publication Date Season: Temmuz / July

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.3345606>

Atıf / Citation / اقتباس : Saylan, İbrahim. “Esbâbu Vurûdi'l-Hadisın Tarihçesi ve Literatürü / The Literature and History of Asbâb al-Wurûd al-Hadith”. *HADITH* 2 (Temmuz/July 2019): 41-71. doi.org/10.5281/zenodo.3345606

İntihal: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iTenticate. No plagiarism has been detected.

انتحال: تم فحص البحث بواسطة برنامج لأجل السرقة العلمية فلم يتم إيجاد أي سرقة علمية.

web: <http://dergipark.gov.tr/hadith> | mailto: hadith.researches@gmail.com

Esbâbu Vurûdi'l-Hadisın Tarihçesi ve Literatürü

İbrahim SAYLAN

Anahtar Kelimeler:

Hadis
Esbâb-ı vurûd
Bulkînî
el-Luma'
el-Beyân
Suyûtî
İbn Hamza

ÖZ

Hadislerin vurûd sebeplerinin tespit edilmesi, rivayetlerin doğru anlaşılması ve hadislerden isabetli hüküm çıkarılması açısından son derece önemlidir. Tarihsel sürece bakıldığı zaman mütekaddimân döneminde birçok hadis ilminde olduğu gibi bu konuya ilk dikkat çeken kişinin İmam Şafii olduğu görülmektedir. O, hadislere verilen cevapların sebeplerinin işitilmemesinin onların mahiyetlerinin yanlış anlaşıldığına dikkat çekmiştir. Bu dönemde yazılan hadis usûlü kitaplarında ise konuyla alakalı müstakil bir başlık açılmamıştır. Ancak kaynaklarda nakledildiği üzere mütekaddimân dönemine ait her ne kadar günümüze ulaşmasa da bazı müstakil eserler mevcuttur. Bunların ilki Ebû Hafs el-Ukberî'nin (ö. 339/950) yazmış olduğu eserdir. Müteahhirûn döneminde ise esbâbu vurûdi'l-hadisın hadis ilimlerinin bir bölümü haline geldiği görülmektedir. Esbâb-ı vurûdu bir kavram olarak kullanan ilk âlim İbn Dakîk el-İd'dir. (ö. 702/1302) Esbâbu vurûdi'l-hadisı hadis usûlü kaynaklarında bir hadis ilmi olarak ele alan ve müstakil bir başlık açan ise Bulkînî'dir. (ö. 805/1403) Müteahhirûn döneminde yazılıp günümüze ulaşmış olan eserler ise Suyûtî'nin (ö.911/1505) Esbâbu vurûdi'l- hadis ev el-luma' fi esbâbi'l- hadis ve İbn Hamza'nın (ö.1120/1708) ise el-Beyân ve't-ta'rîf fi esbâbi vurûdi'l-hadisî's-şerîf'idir. Bu konuda eser yazan müelliflerin aynı zamanda fakih olması bizi esbabı vurûd meselesinin fikhî çevrelerden hadis dünyasına geçtiği kanaatine sevk etmektedir. Çalışmamızda bu çerçevede esbâbu vurûdi'l-hadis ilminin tarihsel süreç içerisinde geçirdiği evreler ortaya konulmaya çalışılacaktır. Biz çalışmamızda bu noktadan hareketle esbâbu vurûdi'l-hadis meselesinin tarihsel süreç içerisinde nasıl bir seyir izlediğini ortaya koyarak hadis ilmine bir katkıda bulunmayı amaçlamaktayız.

The Literature and History of Asbâb al-Wurûd al-Ḥadīth

Keywords:

Ḥadīth
Asbâb al-wurûd
Bulkînî
al-Luma'
al-Bayân
as-Suyûtî
İbn Hamza

ABSTRACT

Determining the emergence causes of hadiths and understanding the accounts correctly are extremely important in terms of acquiring a correct judgement from hadiths. When looked at the historical process, it was seen that Imam Shafii was the first person who drew attention to this issue, like in many hadith sciences in mütekaddimun period. He suggested that disregarding the reasons underlying answers given to hadiths caused misunderstandings about the context in hadiths. In that period, no separate topic was introduced about this issue in hadith method books. However, as reported from sources, there were some separate works in mütekaddimun period even if they have not reached the present day. The first of it was written by Ebu Hafs el-ekberi (D.339/950). In müteahhirun period it was seen that esbâbu wurûdi'l-hadīth had become a section of hadith sciences. Ibn Dakik al-Id was the first scholar who used esbab-ı wurud as a concept. Bulkuni was the first scholar who introduced a separate topic and handled esbab-ı wurud hadith as a hadith science in hadith method sources (D. 805/1403). Asbâb al-wurûd al-ḥadīth aw el-luma' fi asbâb al-ḥadīth by Suyûtî (D.911/1505) and al-Bayan ve't-ta'rîf fi-esbâbi wurûdi'l-ḥadīsi's-şerîf by İbn Hamza (D.1120/1708) are the works written in Müteahhirun period and have been able to reach the present day. That the authors who wrote on this topic were also canonists reveal that esbab-ı wurud was transferred from fiqh to hadith

world. In this context, in our study, the stages of esbâbu wurûdi'l-hadîth sciences in historical process will be tried to reveal. In our study, from this point of view, we aim to contribute hadith sciences by revealing the process of esbâbu wurûdi'l-hadîth in historical process.

EXTENDED ABSTRACT

The Literature and History of *Asbāb al-Wurūd al-Ḥadīth*

In our study, we have tried to examine the emergence of the *asbabu wurūdi'l-hadīth* as a term, its becoming a self-contained science and literature on this concept. Imam Shafii was the first scholar who referred to this science actively to solve some of the problems related to the hadith sciences when we look at the historical process. He drew attention to the misunderstanding of hadiths when their underlying reasons were not known. There were not any books dealing with this topic in the hadith method books of that period.

In *mutekaddimun* period, *asbabu wurūdi'l-hadīth* became a part of hadith sciences. Ibn Dakīk al-Id was the first to use 'asbab-ı wurud' as a term. He stated that while explaining the 9th subject in *intention hadith* in *İhkāmu'l-Aḥkām*, following the studies on the revelation of Koran similar studies were begun to be carried out regarding the classification of the *asbabu wurūdi'l-hadīth* but he had little knowledge about those studies. This information transferred by Ibn Dakīk al-Id was precious but it only provided some background information in interpreting hadiths. *Asbab-ı wurud* could only become a self-contained topic nearly one century after the above mentioned information had been provided.

Bulkini was the first scholar to dwell on *asbab-ı wurudi'l-hadith* as a branch of hadith methodology resources and introduced the topic as a separate branch. Even *asbab-ı wurud* information were referred to in understanding hadiths or to resolve the conflicts regarding the interpretation of hadiths by various sciences, we can say that Bulkini was the turning point for this science when we look at the information we have. Bulkini increased the number of hadith sciences to 70 by adding 5 new branches to the 65 branches mentioned in the *Muqaddimah* of Ibn al-Salah, and named *asbab-ı wurud* as *marifetu asbabi'l-hadith* and ranked it as the 69th branch. He pioneered hadith methodology books written after him by adding *asbab-ı wurud* to hadith sciences in hijri 8th century. For instance, in his work of *Tedribu'r-ravi*, Suyûtî, increased the number of hadith science branches to 93 and preserving the name introduced by Bulkini, and he ranked *marifetu asbabi'l-hadith* as the 89th science. The field of science introduced by Bulkin, was either summarized or preserved same name by later hadith scholars, or never handled.

Some resources which give information on *asbab-ı wurudi'l-hadith* mention some authors who wrote monographs in this field after hijri 4th century. These scholars were Ebû Hafs el-Ukberî, Ebû Muhammed el-Ezdî, Ebû Hâmid el-Cubârî, İbnu'l-Cevzî ve Ebû Ferec İbnu'l-Hanbel. Even it is said that these scholars wrote monographs on *asbab-ı hadith*, we couldn't find any information except the titles of their works.

There were two works which have descended us from muteahhirun period, which were published by various publishers and have been subject to the scientific investigations. The first one is *Asbâb al-wurûd al-ḥadith aw al-luma fî asbâb al-ḥadith* of Celâluddîn es-Suyûtî which was the oldest work on asbab-ı wurud. This book includes 98 accounts classified according to fiqh babs and two important verification studies by Yahya İsmail Ahmed and Giyas Abdullatif Dahdûh were performed on this book. Suyûtî mentions asbab-ı wurud when handling a certain hadiths under the subheading of 'eleven babs'. Suyûtî states the accounts mentioning the companions of the prophet and ignoring the sanad.

The second work which has descended from Mutahahirûn period is *al-Bayan ve't-ta'rîf fi-esbâbi wurûdi'l-ḥadîsi's-Şerîf* of Ibn Hamza al-Husayn. Ibn Hamza mentions 1834 hadiths alphabetically and then gave information regarding the person accounting the hadith and lastly dealt with the asbab-ı wurud. Ibn Hamza compiled *al-Bayan* by citing nearly 150 sources on cami, sunan, musnad, mu'cem, mustedrek, history, tabakat and interpretation.

In addition to these two works, there are works and studies on asbâb-ı wurûd in our century. These are: 1- *Sebebu Wurûdi'l-Ḥadîth Devâbitü and Me'âyîr*: This work was written by Dr. Muhammad Asrî Zeynelabidin from Malaysia Câmiatu'l-'Ulûm Dirâsâtü'l-İslamiyye department and published by Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye Publishing House in Beirut in 1971. 2- *Asbâbu Wurûdi'l-Hadîth: Its Place and Importance in Islamic Legislation*: It was prepared as a PhD dissertation at Ankara University in 1979 by Ramazan Ayvalli under the supervision of Talat Koçyiğit. 3- *İlmu Asbâbi Wurûdi'l-Ḥadîth and Tatbikâtihi İnde'l-Muhaddisîn ve'l Usuliyîyin*: It was written as a PhD dissertation by Tarık Es'ad under the supervision of Faruk Hammad Azam from the Hadith Sciences Department of the Faculty of Literature and Human Sciences of 5th Muhammed University Ribat, Morocco. 4- *Esbâbü'l-Hadîs in Books on Hadith Accounts*: It was prepared as a PhD dissertation by Serkan Demir under the supervision of Hasan Cirit in 2016 at Marmara University. 5- *Asbâbu Wurûdi'l-Ḥadîth Tahlîl and Te'sîs*: This work, written by Dr. Muhammed Re'fet Se'îd was published by Qatar Ministry of Foundations. 6- *Asbâbu Wurûdi'l-Ḥadith Mefhûmihi and Fevâidihî*: It was prepared as a postgraduate thesis by Şemlâl Rebî from Algeria University Faculty of Islamic Sciences.

That asbab-ı wurud became a separate branch in later periods does not mean that scholars of the early periods had not referred to asbab-ı wurud in understanding and commenting on hadiths. On the contrary it was a source even before it became a branch of science with its own literature. We could say that asbâb-ı wurûd information, which was effective for detecting the judgements were used previously and much actively by fiqh and methodology scholars. That Imam Shafii made use of asbab-ı wurud; that mutekaddimun scholars dealing with this topic were prominently methodology scholars; that the arrangement of *al-luma*, the first monograph of müteahhirûn period, according to fiqh topics and the compilation of *al-Beyân* by an Ottoman Qadi are evidences that asbabi wurud had been referred to even before its emergence as a branch of Islamic sciences.

ملخص موسع

تاريخ أسباب ورود الحديث ومصنفاته

في بحثنا هذا تناولنا ظهور أسباب ورود الحديث كمصطلح وجعله علماً مستقلاً ومصنفاته. وبنظرة تاريخية في عهد المتقدمين كما في بعض مسائل علوم الحديث نجد أن الإمام الشافعي أول من تناول هذا الموضوع من العلماء وقد أشار أن الأحاديث تفهم خطأ بدون معرفة الأسباب. ولكن لم يتناول هذا الموضوع في كتب أصول الحديث آنذاك تحت عنوان مستقل.

أما في عهد المتأخرين نرى أن أسباب ورود الحديث أصبحت قسماً وباباً من أبواب علوم الحديث. وأول من استعمل أسباب ورود الحديث كمصطلح هو ابن دقيق العيد. قال في كتابه (إحكام الأحكام) عند شرح حديث النية في المادة التاسعة: "شَرَعَ بَعْضُ الْمُتَأَخِّرِينَ مِنْ أَهْلِ الْحَدِيثِ فِي تَصْنِيفِ أَسْبَابِ الْحَدِيثِ، كَمَا صُتِّفَ فِي أَسْبَابِ التَّرْوِيلِ لِلْكِتَابِ الْعَزِيزِ. فَوَقَفْتُ مِنْ ذَلِكَ عَلَى شَيْءٍ يَسِيرٍ لَهُ." هذه المعلومة التي نقلها ابن دقيق ذات قيمة ولكنها لا تتجاوز أن تكون مادة فقط في شرح الحديث النبوي، واستطاع العلماء أن يتناولوا أسباب الحديث تحت عنوان مستقل بعد نقل ابن دقيق لهذه المعلومة بعصر تقريباً.

وأول من تناول أسباب ورود الحديث كعلم من علوم الحديث وفتح له باباً مستقلاً في مصادر علوم الحديث هو البلقيني. ورغم أن سبب ورود يستفاد منه في فهم الحديث وإزالة الاختلافات بين الأحاديث في مختلف العلوم المستقلة نستطيع أن نقول: حسب المعلومات في أيدينا أن البلقيني يعدّ مؤسساً لهذا العلم. وقد أضاف البلقيني خمسة من علوم الحديث إلى خمسة وستين علماً من علوم الحديث التي تناولها ابن الصلاح في مقدمته وجعلها سبعين علماً. وسمى إحداها "معرفة أسباب الحديث" وجعلها في الباب التاسع والستين. وبإضافته سبب ورود إلى علوم الحديث صار رانداً لمصادر أصول الحديث التي ألفت بعده في القرن الثامن الهجري. فالسيوطي مثلاً في كتابه (تدريب الراوي) جعل أنواع علوم الحديث ثلاثاً وتسعين وجعل في المركز التاسع والثمانين عنوان معرفة أسباب الحديث الذي وضعه البلقيني. وعلم أسباب ورود الذي وضعه البلقيني بقي كما هو عند بعض علماء الحديث الذين جاؤوا بعده، وبعضهم لخصه، وبعضهم لم يتطرق إليه.

وبعض المصادر التي تحدثت عن علم أسباب ورود الحديث، تحدثوا عن العلماء الذين ألفوا كتباً مستقلة في هذا العلم بعد القرن الرابع الهجري. وهؤلاء العلماء هم: أبو حفص العكبري، وأبو محمد الأزدي، أبو حامد الجوباري، وابن الجوزي، وأبو فرج ابن الحنبلي. وعلى الرغم من أن لهؤلاء العلماء كتب مستقلة حول أسباب الحديث، إلا أننا لم نعثر على أية معلومات أخرى سوى أسماؤهم.

وهناك دراستان للمتأخرين، طبعت بشكل مختلف، وتخضع للدراسات العلمية. أولها: (أسباب ورود الحديث أو اللّمع في أسباب ورود الحديث) لجلال الدين السيوطي وهو أقدم كتاب في يدنا يتناول أسباب الورد. تم تصنيفه وفقاً لأبواب الفقه ويحتوي على ٩٨ رواية وقد تحدث السيوطي في الباب الحادي عشر عن رواية الحديث وبعدها عن أسباب ورود الحديث. ونقل السيوطي الروايات باسم الصحابة وحذف أسانيد الحديث. وقد حقق هذا الكتاب تحقيقين مهمين ليحيى إسماعيل أحمد والآخر لغياث عبد اللطيف دحدوح.

أما الكتاب المطبوع الثاني، الذي وصل إلينا من عهد المتأخرين، فهو: (البيان والتعريف في أسباب ورود الحديث الشريف) لابن حمزة الحسيني. قام ابن حمزة بنقل ١٨٣٤ حديثاً بالترتيب الأبجدي. وذكر الراوي ثم ذكر سبب ورود الحديث. وقد استفاد ابن حمزة مما يقرب من ١٥٠ مصدراً في مؤلفه البيان مثل: الجوامع، والسنن، والمسانيد، والمعاجم، والمستدركات، وكتب التاريخ، والطبقات والتفاسير.

وبغض النظر عن هاتين الدراستين، فهناك أعمال يمكننا الوصول إليها حول أسباب ورود الحديث في عصرنا.

وهي:

- ١- (سبب ورود الحديث ضوابط و معايير): هذه الدراسة كتبها الدكتور محمد عصري زين العابدين مدرس العلوم الإسلامية في كلية العلوم في ماليزيا. تم نشره من قبل دار الكتب العلمية في بيروت عام ١٩٧١.
- ٢- (أسباب ورود الحديث و مكانته وأهميته في التشريع الإسلامي): تم إعداده كأطروحة دكتوراه في جامعة أنقرة عام ١٩٧٩ من قبل رمضان أيفالي بإشراف طلعت كوجيغيت.

- ٣- (علم أسباب ورود الحديث وتطبيقاته عند المحدثين والاصوليين): وقد أعدها طارق أسعد لنيل درجة الدكتوراه بإشراف فاروق حماد عزام بقسم علوم الحديث بكلية الآداب والعلوم الإنسانية في جامعة محمد الخامس في الرباط - المغرب.

٤- (أسباب الحديث في الكتب الروائية): تم إعداده من قبل سركان ديمير لنيل درجة الدكتوراه بإشراف

حسن جريت في جامعة مرمره عام ٢٠١٦.

٥- (أسباب ورود الحديث، تحليل وتأسيس): نُشر هذا البحث ، الذي كتبه محمد رأفت سعيد ، من قبل

وزارة الأوقاف في قطر.

٦- (أسباب ورود الحديث مفهومه و فوائده): تم إعداده كرسالة لنيل درجة الماجستير بقلم شمالال ربيع كلية

العلوم الإسلامية بجامعة الجزائر.

وينظري فإن دراسة أسباب الورود كفرع منفصل للعلوم في الفترة المتأخرة لا يعني أن هذا العلم لم يستخدم من قبل في فهم الأحاديث وشرحها. وقد تم استخدام أسباب الحديث قبل أن يصبح علماً مستقلاً وقبل أن تصنف فيه المصنفات أيضاً. ويمكننا القول: إن علم أسباب الورود- والتي كانت فعالة في الكشف عن الأحكام- قد تم استخدامه من قبل وبشكل أكثر فاعلية من قبل علماء الفقه والأصوليين؛ فقد استخدمه الإمام الشافعي، واستخدمه الأصوليون كما بينا ذلك. وأول عمل مستقل للمتأخرين كان "اللمع" وقد رُتب وفقاً لموضوعات الفقه، والعمل الثاني كان "البيان". الذي صنّفه القاضي العثماني ابن حمزة.

Giriş

Vahyin uygulayıcısı Hz. Peygamber'in (sas.) söz ve davranışları her yönüyle araştırmalara konu olmuş ve anlaşılması için büyük gayretler sarf edilmiştir. Müslümanların hayat rehberi olan sünnetin doğru anlaşılması için her dönemde büyük çabalar sergilenmiştir. Bu çabalar, bir yandan rivayeti bize ulaştıran ravi ve kaynaklar, diğer taraftan da metni doğru anlamak için sergilenen fedakârlıklar şeklinde kendisini göstermiştir.

Hadis metninin doğru anlaşılması için fikhu'l-hadîs, muhtelifu'l-hadîs, garîbu'l-hadîs ve esbâbu vurûdi'l-hadîs gibi hadis ilimleri ortaya çıkmıştır. Hadisin anlaşılması için ortaya çıkan esbâb-ı vurûd, hadisın söylendiği dönemin fotoğrafını çeken ve tablosunun tümünden görülmesini sağlayan bir ilimdir. Esbâbu vurûdi'l-hadîs ilminin tarihçesi incelenirken bu ilmin müstakil olarak hadis usulünde yer almaya başladığı dönemin kısa bir geçmişi verilmeye ve esbâb-ı vurûdun pratiğini meydana getiren eserler tanıtılmaya çalışılacaktır. Ayrıca akademik anlamda bu saha ile ilgili tespit edilen tezlere işaret edilecektir.

1. Esbâbu Vurûdi'l-Hadisın Tarihçesi

Sebeb-i vurûd ilminin tetkikini yapabilmek için önce söz konusu ilmin hadis tarihi içerisindeki yerini tespit etmemiz gerekir. Bu ilmin izlerini ilk kaynaklardan takip edip günümüze kadar nasıl bir serüvenle gediğini araştırmamız elzemdir.

Kur'an-ı Kerim'i anlama ameliyesinden olan esbâb-ı nüzûle dair ilk dönemlerden itibaren hatırı sayılır oranda bilgi ve eser bulunmasına rağmen, mütekaddimûn hadis usulü âlimleri hadisi anlamayı gaye edinen esbâb-ı vurûda doğrudan eserlerinde yer vermemişlerdir. Hicrî ilk dönemlerde telif edilen hadis usulü kitaplarından: Râmehurmuzî'nin (ö. 360/972) *el-Muḥaddisu'l-fâsil beyne'r-ravi ve'l-vâ'î*, Hâkim en-Nisâbü'rî'nin (ö. 405/1014) *Ma'rifetu 'ulûmi'l-ḥadîs*, Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071), *el-Kifâye fi (ma'rifeti usûli) ilmi'r-rivâye*, Kâdî İyâz (ö. 544/1149), *el-'İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ'* ve İbnu's-Salâh'ın (ö.643/1245), *'Ulûmu'l-ḥadîs*, adlı eserlerine yaptığımız tetkikte esbâb-ı vurûd bilgisine doğrudan temas edilmediği görülmüştür. Bunlar dışında daha başka usûl eserlerine yapılan tetkikler için de benzer kanaatler ifade edilmiştir.¹

Mütekaddimûn dönemi hadis usulü âlimlerinin eserlerinde sebeb-i vurûda doğrudan yer vermemeleri sebeb-i vurûd bilgisinin tamamen göz ardı edildiği anlamına gelmez. Bu dönem usul eserlerinde konuların anlaşılması için esbâb-ı vurûd bilgileri aktarılmıştır. Mesela İmam Şâfiî'nin (ö.

¹ Ebû Hafs el-Meyâneci'nin (ö. 581/1185) *Mâ lâ yeseu'l-muḥaddise ceḥluh*, İbn Kesîr'in (ö. 774/1372), *İhtisâru 'ulûmi'l-ḥadîs*, el-İrâkî'nin (ö. 806/1403) *et-Takyîd ve'l-izâh*, İmam en-Nevevî'nin, *et-Takrîb* isimli eserleri gibi hadis ilimlerinin neveleri sıralanan önemli eserler ve İbn Cema'â, et-Tebrizi, et-Tîbî ve ez-Zerkeşi'nin aynı nitelikteki eserlerinde de esbâbu vurûdi'l-hadîs'ten herhangi bir şekilde bahis yoktur. Bk. Ramazan Ayvalli, "Hadîslerin Vurûd Sebeplerine Dair Çalışmalar", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1985): 78; Ramazan Ayvalli, *Esbâbu Vurûdi'l-Hadis ve Bunun İslam Teşriindeki Yeri ve Önemi* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 1979), 2-3.

204/819) usûle dair önemli bilgiler bulunan *er-Risâle* adlı eserinde hadislerin söylendiği ortamla ilgili olarak bir hadisin nâsîh ve mensûh olduğuna dair herhangi bir delalet bulunmadığında,² çelişkili hadislerin izahında³ ve bir hadisteki nehyin nedeninin başka bir hadisle anlaşılması başlığı altında⁴ konuyla ilgili bilgiler aktarılmıştır. Günümüzde ilk müstakil hadis usûlü olarak kabul edilen Râmehurmuzî'nin (ö. 360/972) *el-Muḥaddisu'l-fâsil beyne'r-ravi ve'l-vâ'i*, adlı eserinde, bir yöntem olarak olmasa da "rivayet ve dirayeti cem edenin üstünlüğü" başlığı altında İmam Şâfiî⁵ (ö. 204/820) ve Ahmed b. Hanbel'in⁶ (ö. 241/855) bazı hadislerdeki nehiy sebebinin Cahiliye dönemi adetleri olmalarından kaynaklandığını söylemeleri örnek olarak verilmiş, bu onların sebebi vurûd bilgisi ile rivayet ve dirayeti cem etmedeki üstünlüklerinin bir göstergesi olarak zikredilmiştir. İlk dönem usûlü hadislerinden olan Hâkim en-Nisâbûrî'nin (ö. 405/1014) *Ma'rifetu 'ulûmi'l-ḥadîs* adlı eserinde nâsîh ve mensûh konusu incelenirken, esbâb-ı vurûd kapsamına girebilecek bazı örnekler

² "Hangisi nâsîh, hangisi mensûh olduğuna dair bir işaret bulunmayan ihtilafı hadislere gelince, aslında Rasûlullah'ın her işi ittifak halindedir, doğrudur ve onda çelişki de yoktur. Rasûl-i Ekrem'in yurdu Arap Yarımadası ve dili de Arapçadır. O, bazen genel (âmm) bir söz söyler onunla geneli kasteder; bazen genel bir ifade kullanır, bununla da özeli (hâssı) kasteder. Nitekim daha önce Allah'ın Kitabında ve Allah Rasûlü'nün sünnetinde bunların nasıl olduğunu sana anlattım. Hz. Peygamber'e bir şey hakkında sorulur, o da soruya göre cevap verir. Hadisi rivayet eden kimse de ya onun geniş olarak, ya özet olarak yahut da onun manasının hepsini değil, bir kısmını nakleder. Yahut da bunların manasının hepsini değil, bir kısmını nakleder. Bir kimse Rasûlullah'tan bir hadis nakleder. İşittiği bu hadis, onun yetişemediği bir sorunun cevabı olabilir. Eğer soruya yetişseydi, cevabın dayandığı sebep vasıtasıyla onun mahiyetini anlardı. Hz. Peygamber bir nass hakkında aynı manada bir sünnet koyar ve onu biri hıfz eder; sonra bir konuda bir bakıma ona muhalif olan bir bakıma da onunla uyum halinde olan başka bir sünnet ortaya koyar. Bunu da başka biri ezberler. İki farklı durumla ilgili olan bu hadisleri her râvi kendine göre rivayet edince, onları işiten bazı kimseler, hadisler arasında çelişki olduğunu sanır; oysa burada çelişkili bir hal yoktur." Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (b.y.: Dâru'l-Fikr 1358/1939), 213-214.

³ "Biri bana şöyle dedi: Biz, Râfi b. Hadîc'in hadisine dayanarak, sabah namazını ortalık biraz aydınlanınca kılmayı uygun görüyoruz ve bunun faziletli olduğu kanaatindeyiz. Sen de, iki hadis birbirine muhalif olursa bizim onlardan birine göre amel etmemizin caiz olduğunu söylüyorsun. Biz, bu hadisi Aişe'nin hadisine muhalif sayıyoruz. Şâfiî der ki: ona şöyle dedim: O hadis, Aişe'nin hadisine muhalif ise, senin de bizim de yapmamız gereken, başkasına değil, Aişe'nin hadisine uymamızdır. Çünkü sizin de bizim de dayandığımız kural şudur: Hadisler birbirine uymadığı zaman, kabul ettiğimiz hadisin terk ettiğimiz hadisten daha kuvvetli olduğunu gösteren bir sebep bulunmadıkça, birini alıp ötekini bir yana bırakmamamızdır..." Şâfiî, *er-Risâle*, 283-284.

⁴ Şâfiî, "sizden biriniz, kardeşinin nikâhlanmak istediği kimseye evlenmek için talip olmasın." hadisi ile Fatıma binti Kays'a iki kişi talip olmasına rağmen üçüncü bir kişi olarak Hz. Peygamber'in Usâme b. Zeyd için dünür olması rivayeti arasındaki ihtilafı çözmek için sözün söyleyiş sebebinin işitilmemiş olmasıyla izah etmiştir. Bk. Şâfiî, *er-Risâle*, 307-313.

⁵ Hasan b. Abdurrahmân Râmehurmuzî, *el-Muḥaddisu'l-fâsil beyne'r-ravi ve'l-vâ'i*, thk. Muhammed Accâc el-Hatîb (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1404/1984), 259.

⁶ «لا عُقْرِي فِي الْإِسْلَامِ» Enes'in (ra.) rivayet ettiğine göre Rasûlullah: "İslâm'da (kabirde kurban) kesmek (meşru) değildir." buyurdu. Bu hadisin ne anlama geldiği birçok kişiye soruldu her kime sorulduysa ben bilmiyorum cevabı verildi. Aynı soru Ahmed b. Hanbel'e de soruldu. O da: "Cahiliye döneminde ileri gelen biri öldüğünde kabrinin başında kurban kesilirdi. Hz. Peygamber bunu yasaklamak için söyledi." şeklinde cevap vermiş ve bu cevap soru soranın hoşuna gitmiştir. Bk. Râmehurmuzî (ö. 360/972) *el-Muḥaddisu'l-fâsil beyne'r-ravi ve'l-vâ'i*, thk. Muhammed Accâc el-Hatîb (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1404/1984), 252.

zikredilmiştir.⁷ Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071), *el-Kifâye fî (ma'rifeti usûli) ilmi'r-rivâye*'sinde de esbâb-ı vurûd doğrudan isimlendirilmemiş ancak rivayeti tercih edilen kişi anlatılırken, sahibu'l-kıssa olan ravi, sahibu'l-kıssa olmayan raviye tercih edilir denilerek sebab-i vurûdun önemine işaret edilmiştir.⁸ Aynı şekilde İbnu's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadîs*'inde ihtilâfu'l-hadîs konusuna sebab-i vurûd ile ilişkilendirilerek değinilmiştir.⁹

Müteahhirûn döneminde ilk kez esbâb-ı vurûd bir kavram olarak kullanılmıştır. İbn Dakîk el-İd (ö. 702/1302) *İhkâmu'l-aḥkâm* adlı eserinde, "*ameller niyetlere göredir*" hadisini açıklarken dokuzuncu maddede, ehl-i hadisten bazı müteahhirûn âlimlerinin Kur'an-ı Kerim'in nüzûlü ile ilgili yapılan çalışmalarının benzeri esbâb-ı hadisî tasnifine de başladığını ancak kendisinin bundan az bir kısmına vakıf olduğunu ifade etmiş, hadisî sebebi olarak da evlenmek istediği kadına kavuşmak için hicret eden, Muhaciru Ümm-i Kays diye nitelenen bir şahıstan bahsetmiştir.¹⁰

İbn Dakîk el-İd'in niyet hadisini açıklarken dokuzuncu maddede aktarmış olduğu, hem sebab-i vurûd bilgisi ve hem de bu konudaki musannefatın varlığından söz etmesi, onun esbâbu vurûdi'l-hadîs kavramını doğrudan dile getiren ilk âlim olduğunu göstermektedir. İbn Dakîk el-İd'in aktarmış olduğu bu bilgi, kıymetli olmakla birlikte bu, herhangi bir hadisî açıklanmasında bir madde olmaktan öteye geçmemektedir. Esbâbu vurûdi'l-hadîsî müstakil bir başlık altında ele alınması yukarıdaki bilgilerin aktarılmasından yaklaşık bir asır sonra mümkün olabilmıştır.

Bugün elimizdeki kaynaklar içerisinde, esbâbu vurûdi'l-hadîsî müstakil bir başlık altında örneklerle inceleyen ilk âlim Ömer b. Raslân el-Bulkînî'dir. (ö. 805/1403) Onun İbnu's-Salâh'ın (ö. 643/1245) usûl eserine yazdığı *Muḥaddimetu ibni's-Şalâh ve meḥâsinu'l-istilâh* adlı kitabı, ma'rifetu esbâbi'l-hadîs konusuna yer veren ilk hadis usûlü eserdir. Bulkînî, İbn Dakîk el-İd'in yukarıda aktardığımız sebab-i vurûdla ilgili bilgiyi verdikten sonra, konuyla alakalı birçok örnek aktarmıştır. Bulkînî'nin sebebi vurûdu bir başlık altında zikretmesi, daha sonraki eserlere de örnek teşkil etmiştir. Bulkînî, İbnu's-Salâh'ın Mukaddimesindeki 65 nev'e 5 nev' daha ilave ederek hadis ilimlerinin nevelerini 70'e çıkarmış ve 69. nev'i ma'rifetu esbâbi'l-hadîs konusuna tahsis etmiştir.¹¹

⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdullah el-Hâkim en-Nîsâburî, *Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadîs*, thk. Muazzam Huseyn, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1397/1977), 87.

⁸ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî (ma'rifeti usûli) ilmi'r-rivâye*, thk. Ebû Abdullah es-Sevrikî, İbrahim Ahmedî (Medine: el-Mektebetu'l-İlmiyye, ts.), 435.

⁹ Ebû Amr Osman b. Abdurrahman İbnu's-Salâh eş-Şehrezûrî, '*Ulûmu'l-hadîs*, thk. Nûruddîn İtr, (Dımeşk: Dâru'l-Fikr, 1406/1986), 284-286.

¹⁰ Ebû'l-Feth Takıyyuddîn Muhammed b. Ali İbn Dakîk el-İd, *İhkâmu'l-aḥkâm şerḥu 'umdeti'l-aḥkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Mektebetu's-Sunne, 1414/1994), 64; İbn Dakîki' l-İd'in bu eseri üzerinde yapılan doktora çalışmasında İbn Dakîk'in sebab-i vurûda dair aktardığı bilgiler ve daha başka örnekler de zikredilmiştir. Bk. Selahattin Yıldırım, *İbn Dakîki'l-İd ve Ahkâm Hadislerini Şerh Etmedeki Metodu*, (Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi, 2016), 242-246; Bk. Sinan Erdim, "Hadîs Musannefatında Niyet-Amel İlişkisi," *Amasya İlahiyat Dergisi* 12 (Haziran 2019): 228-260.

¹¹ Ebû Hafs Ömer b. Reslân Bulkînî, *Muḥaddimetu ibni's-Şalâh ve meḥâsinü'l-istilâh*, thk. Âişe Abdurrahman (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, ts.), 698-713.

Her ne kadar İbn Dakîk, bu ilmin kendi asrında toplanmaya başlandığını söylese de İbn Hacer'in (ö. 852/1449) verdiği bilgiye göre esbâb-ı vurûdla ilgili kitap tasnif eden ilk kişi Ebû Hafs el-Ukberî'dir. (ö. 339/950) Konuyla ilgili İbn Hacer, *Şerhu nuḥbeti'l-fiker*'in son bölümünde, ma'rifetu esbâbi'l-hadîs başlığı altında, hadisin sebab-i vurûdunu hadis ilimleri içerisinde zikretmenin önemini vurgulayarak, Ebû Hafs el-Ukberî'nin sebab-i vurûdla ilgili bir kitap tasnif ettiğini, İbn Dakîk'in de bazı muasırlarının bu konu ile ilgili haberleri toplamaya başladıklarını söylemesinin el-Ukberî tasnifini görmemiş olabileceğinden kaynaklandığını zikretmiştir.¹²

Celâleddin Abdurrahmân es-Suyûtî (ö.911/1505) *Takrîbu'n-Nevevî*'ye şerh olan *Tedribu'r-ravi* isimli eserinde, İbnü's-Salâh'ın 65 olarak tasnif ettiği hadis ilimleri nevilerine 28 kısım ilave ederek 93'e çıkarmış ve 89. sırada da ma'rifetu esbâbi'l-hadîs konusunu işlemiştir. Suyûtî, İbn Dakîk el-İd'in *Şerhu'l-'umde*'de, el-Bulkînî'nin, *Meḥâsinu'l-istilâh*'ta, İbn Hacer'in de *Nuḥbetu'l-fiker*'de esbâbu vurûdi'l-hadise dair aktardığı bilgileri zikrettikten sonra Ebû Hafs el-Ukberî (ö. 339/950) ile Ebû Hâmid İbn Kutâh el-Cubârî'nin de bu mevzuda tasnifleri bulunduğunu ve Zehebi'nin, (ö. 748/1347) Ebû Hâmid'in kitabı hakkında “buna sebkâten olmamıştır.” dediğini kaydetmiştir.¹³ İbn Receb de (ö. 795/1393) *Zeylu ṭabakâti'l-Ḥenâbil*'de “İbnu'l-Hanbelî diye maruf Nâsihuddîn Ebî Ferec'in¹⁴ *Esbâbu'l-ḥadis* ismiyle bir ciltlik eserinin kayıp olduğunu ifade etmiştir.¹⁵

Taşköprizâde (ö. 960/1553) *Miftâhu's-şâ'ade*'de “ilmu esbâbi vurûdi'l-hadîsin zamanı ve mekânı” konu başlığı altında: “Konusu isminden açıkça anlaşılacaktır. Menfaati hiç kimseden gizli kalmayacak kadar açıktır. Bu sahada bazı kitapların yazıldığını duydum ancak o kitapları görmedim.”¹⁶ demiştir.

Daha evvel farklı ilmî disiplinler içerisinde hadislerin anlaşılması ya da hadisler arasında görülen ihtilâfların giderilmesinde sebab-i vurûd bilgilerinden istifade edilmiş olsa da Bulkînî'nin eldeki bilgiler çerçevesinde bu bilim dalı için bir dönüm noktası olduğunu söyleyebiliriz. Zira kendisinden sonra hadis usûlü telif eden pek çok muhaddis bu konuyu müstakil bir başlık altında incelemiş ve onun aktardığı bilgilerin büyük bir kısmını aynen nakletmiştir.

¹² Bk.Ebû'l-Fadl Şihâbuddîn Ahmed b. Alî İbn Hacer el-Askalânî, *Kitabu nuzheti'n-naẓar fî şerhi nuḥbeti'l-fiker fî mustalehi ehli'l-eşer*, thk. Abdülkerîm el-Fadîlî (Beyrut: Mektebetu'l-Asriyye, 1425/2005), 132.

¹³ Ebû'l-Fazl Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, thk. Mâzin b. Muhammed e's-Sersâvî (Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 1438/2017), 2: 1056-1057.

¹⁴ “Ebû'l-Ferec Nâsihuddîn Abdurrahmân b. Necm b. Abdilvehhâb el-Ensârî ed-Dımaşkî (ö. 634/1236), Hanbelî fakihidir. 17 Şevval 554 (1 Kasım 1159) tarihinde Dımaşk'ta doğdu. Ensardan Sa'd b. Ubâde'nin soyundandır. Büyük dedesi Ebû'l-Ferec eş-Şîrâzî, Hanbelî mezhebinin Suriye ve Filistin bölgesinde tanınması ve yerleşmesinde öncülük etmiş, bu sebeple onun soyundan gelenler İbnu'l-Hanbelî diye anılmıştır...” geniş bilgi için bk. Ferhat Koca, “İbnu'l-Hanbelî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21: 67-68.

¹⁵ Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Ahmed İbn Receb el-Hanbelî, *Zeylu ṭabakâti'l-Ḥenâbil*, thk. Muhammed Abdurrahman b. Suleyman el-Useymin (Riyad: Mektebetu'l-Ubeykân, 1425/2005), 3: 434.

¹⁶ Ahmed b. Mustafa Taşköprizâde, *Miftâhu's-şâ'ade ve misbâhu's-siyâde fî mevdu'ati'l-'ulûm* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1405/1995), 2: 342.

Bulkînî, hadis usûlü eserlerine esbâbu vurûdi'l-hadîsi bir ilim dalı olarak yerleştiren ilk şahsiyettir. O esbâbu vurûdi'l-hadîs konusunu bir ilmî disiplin olarak hadis usûlüne koymasına rağmen daha sonraki dönemlerde bu konuya değinme oranına baktığımızda oldukça üzücü bir tabloyla karşı karşıya kalmaktayız. Bırakın bu ilmin günümüze kadar ilerleyerek devam etmesini, zaman içerisinde Bulkînî'nin verdiği örnekler dahi ihtisar edilmiştir. Bulkînî'nin adını koyduğu ve örnekler verdiği bu ilim, daha sonraki usûlü hadis âlimlerince ya özetlenmiş ya aynen muhafaza edilmiş veya hiç ele alınmamıştır. Bir örnek verecek olursak bir önceki asırda kaleme alınmış ve ehline de muteber bir usûl eseri olarak kabul edilen el-Kâsımî'nin (ö. 1332/1914) *Ķavâ'idu't-tahdîs'i*, esbâb-ı vurûd hakkında tercih mertebesi anlatılırken sadece şu bilgiyi içermektedir. el-Kâsımî: "Sebebi bilinen bir hadis, sebebi bilinmeyen hadise tercih edilir"¹⁷ demektedir. Bunun daha vahimi günümüzde kaleme alınan ve birçok ilahiyatçının da istifade ettiği, Yaşar Kandemir tarafından Türkçeye kazandırılan Subhi es-Salih'in *Hadis ilimleri ve hadis istılahları*, Hayreddin Karaman'ın *Hadis usûlü* ve İsmail Lütfi Çakan'ın *Hadis usûlü* adlı eserlerinde bu ilme herhangi bir başlık olarak dahi yer verilmemesidir.

Esbâbu vurûdi'l-hadîs ilmi hakkında bilgi veren bazı kaynaklar, hicrî IV. asırdan sonra bu sahada müstakil eser yazan âlimlerden bahsetmişlerdir. Bu âlimler: Ebû Hafs el-Ukberî (ö. 339/950), Ebû Muhammed el-Ezdî (ö. 409/1009), Ebû Hâmid el-Cubârî (ö. 582/1186), İbnu'l-Cevzî (ö. 597/1201) ve Ebû Ferec İbnu'l-Hanbelî'dir. (ö. 634/1236) Bu âlimlerin esbâb-ı hadis konusunda müstakil eserlerinin olduğu söylene de bunların isimlerinden başka bir bilgiyi tespit edebilmiş değiliz.

Müteahhirûn döneminden günümüze ulaşmış, çeşitli baskıları yapılmış ve ilmi çalışmalara konu olmuş iki eser vardır: Elimizde mevcut esbâb-ı vurûd ile ilgili en eski eser, fıkhi baplara göre düzenlenmiş olan ve 98 rivayeti ihtiva eden Celâluddîn es-Suyûtî'nin (ö. 911/1505), *Esbâbu vurûdi'l-hadîs ev el-luma' fi esbâbi'l-hadîs* adlı eseridir. İkincisi ise alfabetik olarak düzenlenmiş İbn Hamza el-Huseynî'nin, (ö. 1120/1708) *el-Beyân ve't-ta'rîf fi esbâbi vurûdi'l-hadîs'i's-şerîf*, adlı eseridir.

2. Esbâbu Vurûdi'l-Hadis Literatürü

Bu bölüm üç aşamada incelenecektir. İlk aşamada kaynaklarda esbâb-ı hadis konusunda tasnif edilmiş olduğu bildirilen ancak müellif isimleri dışında haklarında başka bir bilgi bulunmayan eserlerin müellifleri tanıtılacak, ikinci aşamada geçmişten günümüze ulaşan eserler ve bunların içerikleri hakkında bilgiler aktarılacak ve son aşamada ise tespit edebildiğimiz çağdaş çalışmalardan bahsedilecektir.

2.1. Mütekaddimûn Döneminde Eser Telif Edenler

Daha önce de belirttiğimiz gibi İbn Dakîk, ehl-i hadisten bazı müteahhirûn âlimlerinin Kur'an'ın nüzûlü ile ilgili yapılan çalışmaların benzerlerini esbâb-ı hadisın tasnifinde de yaptıklarını;

¹⁷ Muhammed Cemâluddîn el-Kâsımî, *Ķavâ'idu't-tahdîs min funûni mustalehi'l-hadîs* (Mısır: Dâru'l-Akîde, 1425/2004), 314.

ancak kendisinin bundan az bir kısmına vakıf olduğunu¹⁸ zikretmiş, fakat vakıf olduğu bu şahısların kimler olduğuna dair herhangi bir bilgi aktarmamıştır. Taşköprizâde de “bu sahada bazı kitapların yazıldığını duydum ancak o kitapları görmedim.”¹⁹ demiştir. Bundan dolayı bu sahada bazı eserlerin telif edildiğinden şüphe yoktur. Bu eserler esbâbu vurûdi'l-hadîs başlığında müellif adıyla öne çıkmıştır. Eserler için ayrı bir isimlendirme söz konusu değildir. Bu başlık altında çeşitli eserlerde zikredildiği halde, içerikleri hakkında herhangi bir bilgi bulamadığımız sadece müellif isimlerine ulaşabildiğimiz beş eserin müelliflerinden bahsedeceğiz.

2.1.1. Ebû Hafs el-Ukberî (ö. 339/950)

Ebû Hafs el-Ukberî künyesine sahip ve bu künye ile meşhur olmuş, tarihte birden fazla şahsiyet vardır. Bu isimlerin gerçekte kim oldukları zaman zaman karışıklığa sebep olmuş, bunların çoğunun mezhebinin Hanbeli olması da bu karışıklığı artırmıştır.

Esbâb-ı hadis hakkında İmam Suyûtî *Elfiye*'sinde konuyla ilgili eser yazarları, şu mısralar ile zikretmektedir:

أَوْلَ مَنْ قَدْ أَلَّفَ الْجُوْبَارِي ... فَأَلْعُكْبَرِي فِي سَبَبِ الْأَثَارِ

Ahmed Muhammed Şâkir'in tahkikinde ve *Şerhu Etyûbî*'de el-Ukberî'nin hicrî 339 yılında vefat eden Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah'ın öğrencisi olduğu belirtilmiştir.²⁰ Bir başka tahkikte de el-Ukberî'nin tam adı Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Racâ olarak zikredilmiştir.²¹ İbn Hacer'in *Nuḥbetu'l-fiker*'de el-Ukberî'nin, el-Kadî Ebû Ya'la İbn Ferra'nın (ö. 458/1065) şeyhlerinden olduğunu söylemesi, el-Ukberî'nin kim olduğu konusundaki karışıklığın asıl nedeni olmuştur. *Nuzheti'n-nazar*'ın tahkikinde el-Ukberî'nin, Ebû Ya'la İbn Ferra'nın şeyhlerinden olduğu bilgisi, İbn Hacer'in sehvi olarak belirtilmiştir.²² Bizce de bu bilgi yanlıştır. Zira İbn Ferra'nın doğumu hicrî 380 dir.²³ Ebû Hafs el-Ukberî hicrî 387 yılında vefat eden kişi kabul edilse dahi bunların uzun soluklu birbirleriyle hoca talebe ilişkisi içinde olduğunun söylenmesi mümkün değildir. İbn Hacer'in Ukberî'nin Ebû Ya'la İbn Ferra'nın şeyhlerinden olduğunu söylemesinden olsa gerek ülkemizde bu konuda yapılmış

¹⁸ Bk. İbn Dakîk el-İd, *İḥkâmu'l-aḥkâm*, 64.

¹⁹ Taşköprizâde, *Miftâhu's-şâ'âde*, 2: 342.

²⁰ Ebû'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr Suyûtî, *Elfiyet's-suyûtî fi ilmi'l-ḥadîs*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (b.y.: Mektebetu'l-İlmiyye, ts.), 105-106; Muhammed b. Ali b. Adem el-Etyûbî, *İs'âf zevi'l-veṭar bi şerhi nazmi'd-dureri/ Şerhu elfiyeti's-Suyûtî* (Medine: Mektebetu'l-Ğurebâi'l-Eseriyye, 1414/1994.), 2: 176.

²¹ Suyûtî, *Elfiyeti's-Suyûtî fi musteleḥi'l-ḥadîs*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd (Riyad: Dâru İbni'l-Kayyim, 1425/2004.), 2: 214.

²² İbn Hacer, *Nuzhti'n-nazar*, 132.

²³ Ünlü muhaddis, fakih, müfessir, usûl ve kelâm âlimidir. Çok yönlü bir Hanbelî âlimi olan el-Kadî Ebû Ya'la İbn Ferra'nın hicrî 380-458 yıllarında yaşamıştır. (Bk. İbn Ebî Ya'la, *Ṭabaḳātu'l-Ḥenâbile*, 2: 193; Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhiri ve'l-'alâm*, thk. Ömer Abdusselâm Tedmurî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1417/1996), 30: 453; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-muellifin terâcimu muşannifi'l-kutubi'l-Arabî* (Beyrut: Mektebetu'l-Musenâ ve Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.), 9: 254.

bir tez²⁴ ve yazılan bir makalede²⁵ söz konusu kişinin (ö. 387/997) yılında vefat eden Ebû Hafs el-Ukberî olduğu kabul edilmiştir.²⁶

Tam adı Ömer b. Muhammed b. Racâ Ebû Hafs el-Ukberî 339 yılında vefat eden ilmiyle amil, zahid, salih, kadri büyük ve güvenilir bir kişi olarak tanınmıştır. O, Abdullah b. Hanbel'den rivayetleri olan ve Hanbeli mezhebinde imam kabul edilen bir kimsedir.²⁷ el-Ukberî'nin vefatı bazı kaynaklarda hicrî 329 olarak da kaydedilmektedir.²⁸

2.1.2. Ebû Muhammed Abdulğânî el-Ezdî, (ö. 409/1009)

Ebû Muhammed Abdulğânî b. Sa'îd b. Ali el-Ezdî, *Mu'telif ve Muhtelif* eserinin sahibi, imam, hafız ve Mısır diyarının önemli muhaddislerindendir. Babası Sa'îd de döneminde Mısır'ın önemli şahsiyetlerindendi. Hicrî 332 yılında doğdu.²⁹

İbnu'l-Mulakkîn (ö.804/1401) konu hakkındaki çalışmalardan bahsederken Vahidî ve başkalarının nüzülü'l-Kur'an'a dair eser tasnif ettiği gibi esbâb-ı hadis konusunda da eser tasnif edildiğini söyledikten sonra Abdulğânî b. Sa'îd el-Hâfız'ın "el-'Umde kadar bir tasnifinin olduğunu ifade etmiştir.³⁰ Suyûtî de aynı bilgiyi işittiğini söylemiştir.³¹

2.1.3. Ebû Hâmid İbn Kutâh el-Cubârî (ö. 582/1186)

Zehebî, (ö. 748/1347), *Târîhu'l-İslâm*'da 582 yılında vefat eden âlimleri sıralarken,³² el-Cubârî'yi Muhammed İbnu'l-Hâfız Ebû Mesûd Abdülcelil b. Ebî Bekr Muhammed b. Abdilvâhid şeklinde tanıtmış sonra da Ebû Hâmid İbn Kutâh el-İsbahânî el-Cubârî olarak aktarmıştır. Ayrıca Zehebî, el-

²⁴ Ayvalli, *Esbâbu Vurûdi'l-Hadis ve Bunun İslam Teşriindeki Yeri ve Önemi*, 5.

²⁵ Bk. Serkan Demir, "Müstakilleşme Sürecinde Sebeb-i Vurûd Bilgilerinin Bazı Hadis İlimlerinde Kullanımı", *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2016): 73.

²⁶ Ömer b. İbrahim b. Abdillâh Ebû Hafs el-Ukberî (ö. 387/997), İbn Muslim olarak bilinir. Hanbeli mezhebinde, yüksek bir mevki sahibidir. Çeşitli dallarda eserleri vardır. Ebû Hafs el-Ukberî Hanbeli şeyhlerinden olup usul ve furû fıkhıta otorite bir şahsiyettir. *Şerhu Hirekî ve el-ihtilâfu beyne Mâlik ve Ahmed* adında eserleri var. Cemaziyelahir ayında vefat etmiştir. Bk. İbn Ebî Ya'la, *Ṭabaḳātu'l-Ḥenâbile*, 2: 56-57; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîri ve'l-'alâm*, 27: 150; Kehhâle, *Mu'cemu'l-muellifîn*, 7: 271.

²⁷ Bk. Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve Zeylihi*, thk. Mustafa Abdülbaki Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kutubil-İlmiyye, 1417/1996), 11: 238; İbn Ebî Ya'la, *Ṭabaḳātu'l-Ḥenâbile*, 2: 56-57; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 24: 266.

²⁸ Bk. el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 11: 238; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 24: 266.

²⁹ Ebû Bekr Muînuddîn Muhammed b. Abdilğânî b. Ebî Bekr b. Şucâ' İbn Nukta el-Bağdâdî, *et-Taḳyid li ma'rifeti'r-ruvâti's-suneni ve'l-mesânid*, thk. Şerîf b. Salih (Katar: Vezârtu'l-Evkâf, 1435/2014), 368-370; Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, thk. Şu'ayb el-Arnaût danışmanlığında bir komisyon (Beyrut: Muessesetu'r-risâle, 1405/1985), 17: 268-272; Siraccuddin Ebû Hafs Ömer b. Ali b. Ahmed İbnu'l-Mulakkîn, *el-İlâm bi fevâidi 'umdeti'l-aḥkâm*, thk. Abdulaziz b. Ahmed (b.y.: Daru'l Asime, 1417/1997), 1: 205.

³⁰ İbnu'l-Mulakkîn, *el-İlâm bi fevâidi 'umdeti'l-aḥkâm*, 1: 205; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 17: 268-272.

³¹ Ebû'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr Suyûtî, *Esbâbu vurûdi'l-ḥadis ev el-luma' fi esbâbi'l-ḥadis*, thk. Yahya İsmail Ahmed (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1404/1984), 70-71.

³² Bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 41: 133.

Cubârî'nin hicrî 520 senesinde doğduğunu, Bağdat ve İsbahan'da hadîs tahsil ettiğini ve esbâb-ı hadîse dair bir kitap cem ettiğini ifade etmiştir.³³

İmam Suyûtî de Ebû Hâmid İbn Kutâh el-Cubârî'nin bu mevzuda tasnifleri bulunduğunu zikretmiş ve Zehebî'nin, Ebû Hâmid'in kitabı hakkında "buna sebkâat eden olmamıştır." dediğini nakletmiştir.³⁴

Suyûtî *Elfiye*'de esbâb-ı hadis başlığı altında;³⁵ *أَوَّلُ مَنْ قَدَّ أَلْفٌ*

الجُوْبَارِي ... فَأَلْعَكِرِي فِي سَبَبِ الْأَثَارِ Ebû Hâmid İbn Kutâh el-Cubârî'yi Ebû Hafs el-Ukberî'den önce zikretmiştir. Buradaki geliş şeklinin kafiye uygunluğundan veya nazmın akışından olduğunu sanıyoruz. Zira vefat tarihlerine bakıldığında el-Ukberî'nin daha erken bir dönemde yaşadığı net bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

2.1.4. Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî (ö. 597/1201)

Ebû'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed b. Ali el-Bağdâdî (ö. 597/1201) İslâmî ilimlerin hemen her dalındaki çalışmalarıyla tanınan bir Hanbelî âlimidir. Doğum tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte 510 yılı civarında Bağdat'ta doğduğu söylenmektedir. Soyu Hz. Ebû Bekir'e dayanır. Dedelerinden Ca'fer b. Abdullah el-Cevzî'ye nispetle İbnu'l-Cevzî diye tanındı. Bir cuma gecesi, 12 Ramazan 597 tarihinde vefat etti ve Bâbü Harb kabristanında bulunan Ahmed b. Hanbelî'nin mezarının yanına defnedildi.³⁶ Vazilığıyla de ün kazanan İbnu'l-Cevzî, çeşitli eserler telif etti ve dersler verdi. Yaşadığı dönemde hafız ve fadıl bir şahsiyet olarak bilindi.³⁷

İbnu'l-Attâr (ö. 724/1323): "Vahidî ve başkaları nüzûlü'l-Kur'an'a dair eser tasnif ettiği gibi Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî ve başkaları da esbâb-ı hadis konusunda eser tasnif etmiştir." demektedir.³⁸ Zerkeşî de (ö. 794/1392) marifetu esbâbi'l-hadîs başlığı altında şunları söylemiştir: "Hadis ilminin en önemli nevelerinden biri olan esbâb-ı hadis alanında, Kur'an-ı Kerim'in esbâb-ı nüzûlüne eş değer nitelikte İbnu'l-Cevzî'nin tamamlanmamış bir tasnifinin olduğu söylendi."³⁹ Bu malumatın aynısı İbnu'l-Mulakkin (ö.804/1401) tarafından da zikredilmiştir.⁴⁰ İbnu'l-Cevzî'nin hayatını anlatan eserlerde, onun esbâb-ı vurûda dair herhangi bir eserini tespit edemedik. Ancak Zehebî'nin: "Onun

³³ Bk.Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 41: 148.

³⁴ Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, 2: 1056-1057.

³⁵ Suyûtî, *Elfiyet's-suyûtî*, 105.

³⁶ Bk. Yusuf Şevki Yavuz, Casim Avcı, "İbnu'l-Cevzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20: 543-549.

³⁷ İbn Nukta, *et-Takyîd*, 632-633; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 21: 365-384.

³⁸ Alâuddîn b. Ali b. Davûd İbnu'l-Attâr, *el-'Udde fi şerhi'l-'umde fi ehâdîsi'l-ahkâm* (Beyrut: Dâru'l-Beşâiru'l-İslamiyye, 1427/2006), 1: 46.

³⁹ Ebû Abdillâh Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh Zerkeşî, *en-Nuket alâ muqaddimeti İbni's-Şalâh*, thk. Zeynelabidin b. Muhammed (Riyâd: Edvâu's-Selef, 1419/1998), 1: 70.

⁴⁰ İbnu'l-Mulakkin, *el-İlâm bi fevâidi 'umdeti'l-ahkâm*, 1: 205.

hangi eserleri yazdığını tam olarak bilen yoktur.”⁴¹ ifadesi onun daha başka eserlerinin de varlığını göstermektedir.

2.1.5 Nâsihuddîn Ebû'l-Ferec İbnu'l-Hanbelî (ö. 634/1236)

Tam adı Ebû'l-Ferec Nâsihuddîn Abdurrahmân b. Necm b. Abdilvehhâb el-Ensârî ed-Dımaşkî'dir. Hanbelî fakihî olup Ensar'dan Sa'd b. Ubâde'nin soyundandır.⁴² İbn Receb (ö.795/1393), *Zeylu tabakâti'l-Henâbil*'de, İbnu'l-Hanbelî diye maruf Nâsihuddîn Ebû Ferec'in *Esbâbu'l-hadis* ismiyle bir ciltlik eserinin var olduğunu ama kayıp olduğunu ifade etmiştir.⁴³

2.2. Günümüze Ulaşan Eserler

Günümüze gelen ve ilmi çalışmalara konu olan eserler iki tanedir: İmam Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *Esbâbu vurûdi'l-hadis ev el-luma' fi esbâbi'l-hadis* ve İbn Hamza el-Huseynî'nin (ö. 1120/1708) *el-Beyân ve't-ta'rîf fi esbâbi vurûdi'l-hadisî's-şerîf* adlı eserleridir.

2.2.1. Esbâbu Vurûdi'l-Hadis ev el-Luma' fi Esâbi'l-Hadis

Celâluddîn es-Suyûtî tarafından fıkıh bablarına göre tertip edilmiş, günümüze kadar ulaşan en eski eserdir. Bu esere iki önemli tahkik çalışması yapılmıştır.

a) Yahya İsmail Ahmed'in Çalışması

Yahya İsmail Ahmed tarafından 18 Nisan 1979 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Muhakkik, eseri tahkik etme gerekçesini şöyle açıklamıştır:

“Kur'an'ın esbâb-ı nüzûlü bilindikten sonra şüphe yok ki en önemli konu hadisin esbâb-ı vurûdunun bilinmesidir. Cem veya tercihin ortaya çıkardığı tearuzu gidermek isteyen kimse için bu bilgiye ihtiyaç vardır. Bana öyle geliyor ki araştırma ve incelemelerle bu konuyu içeren müstakil ilk kitap budur. Şüphesiz ki elimizde bulunan şu kitabın nüshası tahrif ve yanlış yazımlarla doludur. Tahkikimizde ortaya çıkacağı gibi, bu zaman aşımından ve kitap nâsihlerinin yetersizliğinden ortaya çıkmıştır. İşte bu çeşitli sebeplerden dolayı kendimi bu kitabın tahkik ve incelemesine hasrettim. Üniversitede öncelikle tahkik işini yapmayı istedim. Allah'a hamd olsun ki, onun yardımı ve Kahire Usûlu'd-Din Fakültesi Hadis Bölümü Başkanı Ebû'l-Alâ Ali'nin danışmanlığında bu tahkik çalışmasını tamamladım.”⁴⁴

Eserin giriş kısmında hadislerin vurûd sebeplerinin ehemmiyeti, çeşitleri ve bu konudaki meşhur tasnifât zikredilmiştir.

Birinci bölüm muhakkik Yahya İsmail'in yüksek lisans çerçevesinde kitaba yaptığı eklerden oluşmaktadır. Eserin asıl kısmı ikinci bölümden başlamaktadır. Bu bölüm, eserin tahkikinin olduğu

⁴¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 21: 367.

⁴² Bk. Koca, “İbnu'l-Hanbelî”, 21: 67-68.

⁴³ İbn Receb, *Zeylu tabakâti'l-Henâbil*, 3: 434.

⁴⁴ Suyûtî, *el-Luma'*, 5-6.

bölümdür, giriş ve kaynakları tahrir edilmiş hadislerden ibarettir. Hadislerin tahririnde takip edilen yöntem hadislerin bizzat aslî kaynaklarına başvurmak ve bu kaynaklarda mevcut değilse ferî kaynaklara atıfta bulunmaktır.

Konu başlığı altında zikredilen hadisler, çoğu zaman yalın bir şekilde verilmiş ve bunların esbâb-ı vurûdlarını içeren rivayetler de bazen farklı tariklerde, bazen de farklı hadislerde aktarılmıştır. Sebepleriyle birlikte nakledilen hadislerin konuları şöyledir:

- 1- Taharet Konusu: 8 rivayet 18 sebep-i vurûdu içeren rivayet,
- 2- Namaz Konusu: 12 rivayet 34 sebep-i vurûdu içeren rivayet,
- 3- Cenaze Konusu: 8 rivayet 23 sebep-i vurûdu içeren rivayet,
- 4- Oruç Konusu: 5 rivayet 17 sebep-i vurûdu içeren rivayet,
- 5- Hac Konusu: 3 rivayet 8 sebep-i vurûdu içeren rivayet,
- 6- Alış-veriş Konusu: 8 rivayet 22 sebep-i vurûdu içeren rivayet,
- 7- Nikâh Konusu: 3 rivayet 8 sebep-i vurûdu içeren rivayet,
- 8- Cinayetler Konusu: 5 rivayet 10 sebep-i vurûdu içeren rivayet,
- 9- Kurbanlar Konusu: 1 rivayet 3 sebep-i vurûdu içeren rivayet,
- 10- Yeme-içme Konusu: 3 rivayet 9 sebep-i vurûdu içeren rivayet,
- 11- Edeb Konusu: 42 rivayet 81 sebep-i vurûdu içeren rivayetten meydana gelmektedir.

İmam Suyûtî eserin giriş kısmında bu kitabın yazılmasının gerekliliğini şöyle açıklar: “Şüphesiz ki hadis ilimleri'nin kısımlarından biri de, Kur'an'ın nüzûl sebeplerinde olduğu gibi, onun vurûd sebeplerini bilmektir. Kur'an'ın nüzûl sebepleri konusunda, İmamlar birçok kitap yazmışlardır. Bunlardan Vahidî'nin yazdığı meşhurdur. Benim de konuyla alakalı olarak “*Lubabu'n-nukûl fi esbâbi'n-nuzûl*” adında bir eserim vardır. Hadis sebeplerine gelince, bazı mütekaddimûn uleması, konuyla alakalı eserler telif etmişlerdir. Ben de bu konuda bir kitap telif etmeyi istedim. Bunun için hadis camilerini tetkik ettim. Hadis kaynaklarından azar azar bilgiler toplamak suretiyle, bu kitabı meydana getirdim. Doğruya ulaştıran (ve hidayet eden) Allah Teâla'dır.”⁴⁵

Suyûtî kitabın başlıklarını fıkıh konularına göre tertip etmiş, bab başlığı altında konuyla ilgili hadisi zikrettikten sonra rivayetlerin sebeplerini aktarmıştır. Suyûtî senedleri hazfederek rivayetleri sahabe adıyla vermiştir. Onun eserinde yararlandığı muhaddisler ve hadis sayıları şöyledir:

Buhârî 36, Müslim 83, Ebû Dâvûd 30, Tirmizî 26, Nesâî 14, İbn Mâce 14, İmam Mâlik 3, *Musnedu's-Şâfiî* 3, Ahmed b. Hanbel'in *Musned*'i 125, İbn Huzeyme 1, İbn Hibbân 4, Hâkim en-Nisabûrî 13, el-Beyhakî 14, Taberânî 15, Abdurrezzak'ın *Muşannefi* 17, İbn Ebî Şeybe'nin *Muşannefi* 5, Ebû

⁴⁵ Bk. Yahya İsmail Ahmed, “Mukaddime”, Suyûtî, *el-Luma' fi esbâbi'l-ḥadîs*, 65.

Nuaym'ın *Delâilu'n-nubuvve*'si 2, Haraitî'nin *el-Musaviu'l-ahlak* adlı kitabı 2, Haraitî'nin *et-Tilalu'l-kulûb* 1, İbn Cerir'in *Tehzîbi'l-aşâr* 4, Darekutnî'nin *Efrâd* 2, İbn A'dî'nin *el-Kâmil* 3, Deylemî 1, Mahallî 1, Abdullah b. Ahmed'in *Zevâidi'z-zuhd* 1, Ebû el-Hasan b. Ahmed b. Şazan'ın *Meşihat* adlı eseri 1, İbn Muni' 1, Ebû Mutî'in *Emalî*'si 1, Zubeir b. Bekkar'ın *Ahbaru'l-Medine*'si 1, Ebû'l-Abbas ez-Zuzenî'nin *Şeceretu'l-aql* 1, Ebû'l-Kasım'ın *Emalî*'si 1, Hatîb 1, İbn Sa'd'ın *Tabakat*'ı 4, İbn Neccar'ın, *Tarih-i Bağdâd* 5, İbn Asakir'in, *Tarih-i Dimeşk* 10.⁴⁶

Muhakkik Yahya İsmail kitabı şöyle tanıtmaktadır: “Bu mevzuda bize ulaşan ilk eserdir. Daha önce ismi geçen kitaplar hakkında ise isimlerinden başka bir şey bilmiyoruz. Araştırmacılar zarurî olarak nazarlarını tarih kitaplarına çevirir. Çünkü tarih kitapları hadislerin bazı vurûd sebeplerini kendilerinde toplarlar ki o sebepler başka kitaplarda bulunmaz. Hadisin vurûduna sebep olan şeylerin birçoğu hadisin (metnin) dışındadır. O devirde bunları bir araya getirmek büyük bir gayrete muhtaçtı. Bunu da ancak Suyûtî gibi kimseler yapabiliyordu. Kitabın tertibi kolay, ibaresi güzel, lüzumsuz uzatmalardan uzaktır.”⁴⁷

Muhakkik, kitabın yetersizliklerini de şöyle açıklar: Alakası olmadığı halde kitabın Tahâret Babı'na "ameller niyetlere göredir." hadisiyle başlamış olmasıdır. Belki bunu böyle yapmayabilirdi. Ancak o, Buhârî'nin *Sahihi*'ne başladığı şekilde kitabına başlamayı kastetmiştir. Bununla niyetinin iyiliğini ve hedefinin samimiyetini belirtmek istemiştir.

Müellif önce şu baktır diyerek bir konu başlığını oluşturuyor. Sonrasında da bu konuyu aşırı bir şekilde dallandırıyor.

Müellifin ele aldığı konular sınırlı olup birçok önemli konu ihmal edilmiştir. Mesela: zekât, had (cezaları), cihad, kölelik ve benzeri bazı konularda hiçbir şey irad etmemiştir. Aynı şekilde bazen sebebini zikretmekle beraber konu hakkındaki hadisi unutmamasıdır. Mesela, kitabın tahkik bölümünün teşehhüt babında (s. 109) durum böyledir. Belki bunu (bu eksikliği) giderecekti ama ölüm onu yakalamıştı. Nitekim talebesi Dâvûdî: "Mezkûr konuyu tamamlamadan önce kendisini ölüm yakaladı." demiştir.

Bölüm içerisinde konu ile ilgisi olmayan bazı hadiseleri zikretmesi. Buna, Enes'in aşağıdaki hadisini örnek verebiliriz: Enes: Rasûlullah'ın şöyle buyurduğunu işittim: "Allah Teâlâ buyurdu ki, kulumu iki aşuften ile imtihan ederim. Eğer sabrederse onlara karşılık Cennet'i veririm (Yani gözlerini sakınırsa) diyor. Bu hadisi cenâiz bölümünde zikretmiştir. Doğrusu onu edeb, sabır, rikâk yahut tıp babında zikretmesiydi. Ne olursa olsun bu eksiklikler, kitabın kıymetini azaltmaz. Zira denildiği gibi başarılı olan kimse hatası olmayan değil, iyiliği kötülüğüne galip gelen kimsedir.”⁴⁸

⁴⁶ Yahya İsmail Ahmed, “Mukaddime”, 46-54.

⁴⁷ Yahya İsmail Ahmed, “Mukaddime”, 55.

⁴⁸ Bk. Yahya İsmail Ahmed, “Mukaddime”, 55-56.

b) Giyas Abdullatif Dahdûh'un Çalışması

Bu tahkik çalışması ise Dımeşk Üniversitesi Dr. Nurettin 'İtr danışmanlığında Giyas Abdullatif Dahdûh tarafından 2001'de biten bir tahkik ve tahrir çalışmasıdır.

Muhakkik ön sözde sebab-i nüzûlün insanlar arasında yayıldığı fakat sebab-i vurûd ilminin sebab-i nüzûlün sahip olduğu paya ulaşamadığından ve bu ilmi bilmenin faydalarından bahsetmiştir. Esbâb-ı hadis ilminde *el-Luma*'nın kıymeti başlığının altında dört önemli özellik saymıştır:

1- Esbâbu vurûdi'l-hadîsi's-şerîf, bize nassın gerçekleştiği zamanı, mekânı ve şahıslarını açıklayan bir ilimdir.

2- *el-Luma*'dan önce esbâbu vurûdi'l-hadîs konusunda telif edilen eserlerin sadece müelliflerinin isimleri bize kadar ulaşabilmişti. Ancak *el-Luma*'nın bize kadar gelmesi Halep, Dımeşk, Kahire ve Endülüs'teki Müslümanların kurduğu kütüphaneler sayesinde olmuştur.

3- Bu, fıkıh bablarına göre tertip edilmiş, muhtasar ve veciz bir eserdir.

Muhakkikin bu çalışmasında tetkik ettiği hususlar şunlardır: Esbâbu vurûdi'l-hadîs ilminin önemi ve bu sahada eser veren ilim adamlarının isimleri, *el-Luma*'nın kıymeti, İmam Suyûtî'nin hayatı, bu eserin Suyûtî'ye nispetinin vurgulanması, Suyûtî'nin eserinde ele aldığı konular ve takip ettiği yöntem, eserde geçen hadislerin sayılması ve kaynaklarının gösterilmesi; Halep, Dımeşk, Kahire ve Endülüs'teki beş mahtut eserin tanıtımı,⁴⁹ Yahya İsmail Ahmed'in tahkik ettiği 1984 yılında Beyrut'ta Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, tarafından basılan eserin tanıtımı ve bu eserde takip edilen metodun açıklanması.⁵⁰

Her iki tahkik çalışmasında hadisler tahrir edilmiştir. 11 babda gelen konulara, hadisler numaralandırılarak verilmiştir. Sebebi ihtiva eden hadisler için ayrıca numaralar verilmiştir. Ana metinde geçen şahıslar ve kavramlar hakkında dipnotlarda bilgiler aktarılmıştır. Anlamı açık olmayan ifadeler açıklanmış, ana metinde kısa olarak aktarılan hadisler dipnotta tam olarak verilmiştir.

Suyûtî her bir konu için bir veya daha çok hadis aktarmış, ardından da aktarılan bu hadisin esbâb-ı vurûdunu nakletmiştir. Eserde 11 konuda 98 hadis ve bunlara ek olarak sebeplerini açıklayan 135 rivayet aktarılmıştır. Toplamda eserde 233 rivayet mevcuttur. Ancak *el-Luma*, üzerinde, Giyas Abdullatif Dahdûh tarafından yapılan diğer bir tahkik çalışmasına göre tekrarsız bab başlığındaki

⁴⁹ 1-Dımeşk'te Mektebetu'z-Zahiriyye Kütüphanesi 6376/30 nolu yazma. 2-Kahire Daru'l-Kutub 748/35 nolu yazma. 3- Halep Mektebetu'l-Evkâfi'l-İslamiyye 307 nolu. 4- Dımeşk'te Mektebetu'z-Zahiriyye Kütüphanesi 10517 nolu yazma. 5- Endelüs'te el-Firdevs yazmaları Brockelmann'ın *Geschichte der Arabischen Litteratur*, II, 288 kaydına göre Madrid'te İskuryal Kütüphanesi 1798 nolu yazma, bu yazma kayıptır. Birinci sırada zikrettiğimiz Zahiriyye Kütüphanesinde kayıtlı olan nüsha, istinsah tarihi en eski (1071) olduğundan, tahkik çalışmasında bu nüsha esas alınmıştır. Nüsha farklılıklarını dipnotlarda verilmiştir. Bu eser 2004 yılında Beyrut'ta Dâru'l-Ma'rife Yayınevi tarafından basılmıştır. Giyas Abdullatif Dahdûh, "Mukaddime", 27-50.

⁵⁰ Giyas Abdullatif Dahdûh, "Mukaddime", 11-12.

hadis sayısı 98, bablardaki tekrar sayısı 29 ve hem bab hem de sebepleri açıklayan hadislerin sayısı 276'dır.⁵¹ Bablarda aktarılan hadislerin sayısında bir farklılık yoktur. Farklılığın nedeni mükerrerlerin göz önünde tutulmasından kaynaklanmaktadır.

Suyûtî bu eserinde 98 rivayeti, 11 fıkıh konusuna göre düzenlemiştir. O, rivayeti eserine alırken önce rivayetin kim tarafından nakledildiğini ve daha sora da hadisın metnini zikretmiştir. Ardından da sebep veya sebepleri ihtiva eden hadisleri aktarmıştır. Suyûtî eserine aldığı hadisleri herhangi bir değerlendirmeye tabi tutmamıştır. Eserin tamamlanmasına müellifin ömrü kifayet etmemiş olsa da bu eser, esbâb-ı vurûd sahasının ilk tecrubî eseri olduğundan hadis ilimleri içinde önemli bir yere sahiptir.

2.2.2. el-Beyân ve't-Ta'rîf fi Esbâbi Vurûdi'l-Hadîsi's-Şerîf

Günümüze gelen ikinci eser, İbn Hamza el-Huseynî, (ö. 1120/1708) tarafından telif edilen *el-Beyân ve't-ta'rîf fi esbâbi vurûdi'l-hadîsi's-şerîf* adlı eserdir. İbn Hamza el-Huseynî diye tanınan İbrahim b. Muhammed b. Kemâleddin ed-Dımaşkî 1054'te (1644) Dımaşk'ta doğdu. Şam Nakîbüleşrafı⁵² olan babasından, ayrıca Dımaşk, Mısır, Hicaz ve İstanbul'un tanınmış âlimlerinden ilim tahsil etti. Dımaşk ve Mısır'da Nakîbüleşrafılık, ayrıca Dımaşk'ta mahkeme nâibliği ve muhtelif medreselerde hadis ve Arap dili müderrisliği yaptı. Bu eserinden başka İbn Mâlik'in *el-Elfiyye*'si üzerine yazdığı yarım kalmış bir hâşiyesi de vardır. Tam adı *el-Beyân ve't-ta'rîf fi esbâbi vurûdi'l-hadîsi's-şerîf* olan eser, çeşitli hadis kaynaklarından hadisler derlenmek suretiyle meydana getirilmiştir. Kitapta hadisler, alfabetik olarak verilmiş ve her hadisın kaynağı gösterilmiştir. Hadisın değeri üzerinde yer yer büyük hadisçilerin görüşleri nakledilmiştir. Daha sonra "sebebu'hu" başlığı altında ve genellikle güvenilir kaynaklara dayanılarak hadisın vurûd sebebi (esbâbu vurûdi'l-hadîs) zikredilmiştir. Sebeb-i vurûd tespit edilirken sırasıyla hadisın kendi içindeki muhtemel rivayet farklılıkları, varsa ilgili Kur'an ayetleri, sahabe ve çevresinden gelen bilgiler verilmiştir. Eseri oluşturan malzemeler çok geniş bir yelpazeden derlendiği için değerini artırmıştır. *el-Beyân*, hadis metinleri harekeli olarak iki cilt halinde Halep'te basılmıştır (1929-1930). 1973'te Kahire'de Huseyin Abdulmecid Hâşim'in tahkik ve ta'likleriyle yeni bir baskısı yapılmış, bunda Ezher Üniversitesi Şeyhi Abdulhalim Mahmud'un 30 sayfalık bir ön sözü de yer almıştır. Tahkikli baskıda hadisler harekelenmiş, anlaşılması zor kelimeler muhakkik tarafından dipnotlarda izah edilmiş, ayrıca bazı şahıs ve kitap isimleri hakkında bilgi verilmiştir. Huseyin Abdulmecîd Hâşim tarafından gerçekleştirilen bu tahkikli çalışma, hadisleri açıklayıcı mahiyette bazı dipnotlarıyla üç cilt olarak Kahire'de yayımlanmıştır.(1973-1975) Halep

⁵¹ Ebû'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr Suyûtî, *el-Luma' fi esbâbi'l-hadîs*, thk. Gıyas Abdullatif Dahdûh (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1425/2004), 25.

⁵² Seyyid ve şeriflerle ilgili işlere bakan yetkili. Hz. Peygamber'in soyundan gelenlerle ilgilenmek üzere kurulan teşkilâtın sorumlusu için kullanılmıştır. Bk. Şit Tufan Bozpinar, "Nakîbüleşraf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 32: 322-324.

baskısını esas alan Seyfeddin el-Kâtib, eserin sonuna 111 sayfalık bir indeks ekleyerek yine iki cilt halinde Beyrut'ta 1981'de yayımlamıştır.⁵³ *el-Beyân*'ın bilinen üç yazma nüshası vardır.⁵⁴

Eser, Medine İslam Üniversitesi Hadis Fakültesinde Süleyman b. Abdulaziz el-Ureynî danışmanlığında dört yüksek lisans öğrencisi tarafından bölümlere ayrılarak tahkik ve tahrir edilmiştir.⁵⁵

el-Beyân ve't-ta'rîf'in genel özellikleri

⁵³ Ali Osman Koçkuzu, "el-Beyân ve't-Ta'rîf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6: 30.

⁵⁴ 1-Daru'l-Kutubi'l-Misriyye: Kahire 221 varak ve her bir varak da 27 satırdan oluşuyor. Ortalama olarak her satırda 13 kelime vardır. Bu nüsha müellif nüshasıdır. 2- Mektebetu Muhibbillah Şah: Pakistan'da olup 200 varaktan meydana geliyor. Her bir varakta 29 satır var. Ortalama olarak her satırda, 14 kelime vardır. Hattı oldukça güzeldir. Bağdat'ta yazılmıştır. 3- Princeton Kütüphanesi: Amerika'da olup 189 varaktan meydana geliyor. Her bir varakta 25 satır var. Ortalama olarak her satırda da 17 kelime var. Bu nüsha tamdır. Hat oldukça açıktır ve noktalıdır. Üzerinde düzetmeler ve yorumlar vardır Bedr b. Muhammed Salih b. Avd el-Ahmedî, *el-Beyân ve't-ta'rîf fi esbâbi vurûdi'l- ħadîsi's-şerîfin tahkiki* (Yüksek Lisans Tezi, Medine İslam Üniversitesi, 1431/2009), 44-45.

⁵⁵ 1-Bedr b. Muhammed Salih b. Avd el-Ahmedî, 1430-1431 öğretim yılında Prof. Dr. Suleyman b. Abdulaziz el-Ureynî danışmanlığında (۱۰۳۲) ذر الناس يعملون ؛ فَإِنَّ الْجَنَّةَ مائة درجة) hadisinden (۶۹۸) إِنَّمَا ابْنُكَ سَهْمٌ مِنْ كِتَابِكَ) hadisleri tahrir etmiştir. el-Ahmedî, bu tahrir çalışmasının mukaddimesinde, ilmu esbâbi vurûdil-hadisi şerif, muhaddislerin önem verdiği hadis ilminin çeşitlerinden biri olmasına rağmen, bu alanda yazılmış eserlerin çok sınırlı kalındığını, buna binaen hadis ilminin bu dalı üzerinde çalışmanın bir ihtiyaç olduğunu belirtmiştir. *el-Beyân*'nın bu sahada yazılmış en hacimli eser olduğuna değinerek *el-Beyân*'nın mukaddimesindeki bu ilmin tarihçesine dair bilgileri aktarmıştır. el-Ahmedî, bu eserin tahririni çalışmasının sebeplerini şöyle açıklar: Bu alanda ilmî kaynakların az, bu kitabın ilmî değerinin yüksek olması ki o da kendi konusunda en geniş kaynaklara sahip olması, hadis ilminin her alanıyla ilgili eserlerden (sahihler, sünenler, müsnedler, mucemler, emâliler, cüzler) faydalanması, bu eserin büyük bir gayrete ihtiyaç duyması gibi.. Bu çalışma mukaddime, iki bölüm ve fihristlerden meydana gelmektedir. Mukaddime; konunun önemi ve seçilmenin sebepleri, araştırmanın planı, tahkikin yöntemi üzerinde durulmuştur. Birinci bölümde de müellif çeşitli yönleriyle tanıtılmış, ikinci bölümde (ذر الناس يعملون ؛ فَإِنَّ الْجَنَّةَ مائة درجة) hadisinden (إِنَّمَا ابْنُكَ سَهْمٌ مِنْ كِتَابِكَ) hadisine kadar (698 den 1033) rivayetler tahrir edilmiştir.

2-Fahd b. Zâfir b. Sâlih el-Kureşî ez-Zehrânî, 1430-1431 öğretim yılında Prof. Dr. Suleyman b. Abdulaziz el-Ureynî danışmanlığında (۳۵۹) اللَّهُمَّ اسْتَجِبْ لِسَعْدٍ إِذَا دَعَاكَ) hadisinden (۶۹۷) إِنَّمَا الْوَلَاءُ لِمَنْ أَغْنَى) hadisine kadar *el-Beyân ve't-ta'rîf*'deki hadisleri tahrir etmiştir. Bu çalışma mukaddime, iki bölüm ve fihristlerden meydana gelmektedir. Mukaddime; konunun önemi ve seçilmenin sebepleri, araştırma planı, tahkikin yöntemi üzerinde durulmuştur. Birinci bölümde iki mebhasten oluşuyor. Birinci mebhaste, esbâb-ı vurûdil hadis ilminin gelişimi, âlimlerin bu ilme katkıları, ikinci mebhaste ise müellif çeşitli yönleriyle tanıtılmış, ikinci bölümde de (اللَّهُمَّ اسْتَجِبْ لِسَعْدٍ إِذَا دَعَاكَ) hadisinden (إِنَّمَا الْوَلَاءُ لِمَنْ أَغْنَى) hadisine kadar (359-697) rivayetler tahrir edilmiştir.

3-Bedr b. Feyâz b. Nuveysî Abdulmuîn el-Mutrafi,1431-1432 öğretim yılında Prof. Dr. Suleyman b. Abdülaziz el-Ureynî danışmanlığında (۱۴۲۶) ليصل أحدكم نشاطه فإذا كسل أو فتر فليقعده) hadisinden (۱۰۳۴) ذروني ما تركتكم فَإِنَّمَا هَلِكٌ مِنْ كَانَ قَبْلَكُمْ) hadisleri tahrir etmiştir. Bu yüksek lisans çalışması da yukarıda içeriğini verdiğim tahrir çalışmalarıyla neredeyse aynıdır.

4-Ali b. İbrahim b. Abîdî'l-Abîd, 1431-1432 öğretim yılında Prof. Dr. Suleyman b. Abdulaziz el-Ureynî danışmanlığında (۱۸۳۴) أَيْدِ الْعُلِيَّا هِيَ الْمُنْطَبَةُ وَالْيَدِ الشُّغْلَى هِيَ الْمُنْطَابَةُ) hadisinden (۱۴۲۷) لَيْسَ هَذَا يَنْذِرُ إِذًا التَّنْذِرَ مَا اتَّبَعِيَ بِهِ وَجْهَ اللَّهِ) hadisleri tahrir etmiştir. Bu yüksek lisan çalışması da yukarıda içeriğini vermeye çalıştığım tahrir çalışmalarıyla neredeyse aynıdır. Bu tezleri üniversitenin kütüphanesinde inceleme fırsatım oldu. Yaptığım incelemede dört öğrencinin tezin geneli için yapmış oldukları açıklamalar bir birine yakın olmakla birlikte en derli toplu bilgilerin Bedr b. Muhammed Salih b. Avd el-Ahmedî adlı öğrenciye ait olduğunu gördüm.

Müellif ilk önce hadis metinlerini aktararak eserine başlamış, bunları kimin aktardığını belirtmiş daha sonra da hadisîn sebebini zikretmiştir.

Müellif eserin hadislerini cümle içinde alfabetik sıraya göre düzenlemiş, önce mücerred kelimelerle başlayan hadisleri daha sonra da harf-i tarifile (ج) gelenleri aktarmıştır.

Hadislerde geçen garip lafızları bazen açıklamıştır.

Müellif eserine aldığı hadisler şayet *el-Luma*'da geçiyorsa buna da değinmiştir.

Çoğu zaman hadis rivayet edenin ismiyle verilmiştir ancak bazen de rivayetin yerine eserin adı zikredilmiştir.

Bazen müellif, hadisi tahric etmemiştir.

Genelde senedi zikrederken, sahabe ravisiyle yetinmiştir. Nadir de olsa senedi uzattığı olmuştur.

Sadece sahih hadisler ele alınmamış farklı sıhhat derecesindeki hadisler de zikredilmiştir.

Muhaddislerin hadislerin sıhhat derecesi hakkındaki değerlendirmelerini çoğu zaman belirtmiştir.

Bazen muhaddislerin ravi hakkındaki cerh ve ta'dil ifadelerini de nakletmiştir.

Bazı rivayetleri güçlendirmek için hadisîn tariklerini ve şevahidini zikrettiği de olmuştur.

Müellifin hadisîn vurûd sebebini gözden kaçırdığı veya öncesinde geçen sebebe bıraktığı olmuştur. Bazen de sebebi kısa bir şekilde zikretmiştir.

Müellif, genelde bir rivayet için bir sebep zikretmekle birlikte nadir de olsa birden fazla sebebi vurûd aktarmıştır. Aktarılan bu sebepler bazen aynı hadis ile sınırlı kalmayıp başka hadisleri de kapsayabilmiştir.⁵⁶

el-Beyân'ın kaynakları cami, sünen, müsned, mu'cem, müstedrek, tarih, tabakât ve tefsir kitapları gibi 150'ye yakın kaynaktan istifade edilerek oluşturulmuştur.⁵⁷

Netice olarak İbn Hamza el-Huseynî *el-Beyân ve't-ta'rîf* adlı eserinde, 1834 hadisi alfabetik olarak aktarmıştır. Müellif ilk önce hadislerin metinlerini aktarmakla başlamış sonra kimin rivayet ettiğini nakletmiş, en sonunda da rivayetin sebebini zikretmiştir. Esbâbu vurûdi'l-hadîs sahasının ikinci matbu eseri olması ve eserin rivayet yelpazesinin oldukça geniş olması, eseri değerli kılan özelliklerdir.

2.3. Günümüzde Sebeb-i Vurûd Konusunda Yapılmış Çalışmalar

Bu başlık altında ulaşabildiğimiz esbâb-ı vurûd ile ilgili çalışmaların kimler tarafından, ne zaman, nerede ve içerikleri hakkında kısaca tanıtıcı bilgiler aktaracağız. Bu bölümde sebeb-i vurûdla

⁵⁶ Ahmedî, *el-Beyân ve't-ta'rîf fi esbâbi vurûdi'l- hadîsi's-şerîf in tahkiki*, 36-38.

⁵⁷ Ahmedî, *el-Beyân ve't-ta'rîf fi esbâbi vurûdi'l- hadîsi's-şerîf in tahkiki*, 44-45.

ilgili yüksek lisans, doktora ve müstakil telif çalışmaları tanıtılacak, makalelerden bahsedilmeyecektir.

2.3.1. Esbâbu Vurûdi'l-Ĥadîs Tahlîl ve Te'sîs

Dr. Muhammed Re'fet Sa'îd tarafından yazılan bu eser, Katar Vakıflar Bakanlığı tarafından yayımlanmıştır. Merkezi Bahs ve'd-Dirâsât bi Vezâreti'l-Evkâf'ın dinî ve kültürel olarak "Kitabu'l-Umme" adıyla yayımladığı serinin 37. eseri olarak basılmıştır. Eser daha önce bu kapsamda yayımlanan çalışmaların listesini vermekte ve ardından da Ömer Ubeyd Hasan'ın, Kur'an ve onun beyanı çerçevesinde sünnet/hadisın önemine vurgu yapan otuz sayfaya varan bir takdim yazısıyla başlamaktadır.

Bu çalışma, mukaddime, iki bölüm, sonuç ve fihristlerden meydana gelmektedir. Birinci bölümde nebevî hadislerle amel etmenin esasları, sahih haberlerin cemi, zenginlik ve fakirlikle ilgili rivayetlerin cemi, süslenmek ve süslenmeyi terk etmeyle ilgili hadislerin cemi; nesh, tercih ve tevekkuf gibi usûlü hadis ile ilgili konular işlenmektedir. İkinci bölümde ise esere adını veren "Esbâbu Ĥadîs Tahlîl ve Te'sîs" başlığı altında, esbâb-ı vurûd ile ilgili ilk telif çalışması, sebab-i vurûd ile sebab-i nuzûl arasındaki irtibat, sahabe ve tabiinin rivayetlerine itimat etme, sebab-i nuzûl ile sebab-i vurûdu bilmenin faydası, İmam Bulkînî'nin esbâb-ı vurûda katkısı, İmam Suyûtî ve esbâb-ı vurûd, İbn Hamza ve esbâb-ı vurûd konuları ele alınmaktadır.

Bu çalışma Doha'da, hicrî 1414'te, 160 sayfa olarak basılmıştır. Eserin birinci bölümünde, daha çok usulü hadis ile ilgili bilgiler verilmiş, ikinci bölümde ise ağırlıklı olarak esbâb-ı vurûdun tarihçesi ele alınmıştır.

2.3.2. Esbâbu Vurûdi'l- Ĥadîs Mefhûmihî ve Fevâidihî

Bu çalışma, Cezâir Üniversitesi İslamî İlimler Fakültesi Akaid ve'l-Edyân Bölümü el-Kitâb ve's-Sunne alanında, Şemlâl Rebî' adlı öğrenci tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır. 2009 yılında hazırlanan tez mukaddime, iki bölüm ve sonuçtan meydana gelmektedir. Tezin sonunda yedi sayfalık Fransızca özet bulunmaktadır.

Mukaddimedede; önceki çalışmalar, bu araştırmanın tercih edilme sebepleri ve önemi, araştırmanın planı, yöntemi ve zorlukları ele alınmaktadır.

Birinci bölümde: Esbâb-ı vurûdun tarifi, çeşitleri ve gelişim aşamaları, esbâb-ı nuzûl ile olan ilgisi, esbâb-ı vurûdu bilme yöntemleri, senedin muttasıl ve munkatı olması ne anlama gelir, sebeplerin ihtilafı olduğu hallerde nasıl amel edilir, sebab-i vurûdun gelişim merhaleleri ele alınmıştır. Esbâb-ı vurûdun önemli musannefati, mevcut müelliflerin çalışmaları ve onlardan örnekler, bu bağlamda Bulkînî, Suyûtî ve İbn Hamza'nın hayatı ve eserleri ele alınan başlıklardır.

İkinci bölüm: Fevâid ile kavâid olmak üzere iki kısımda ele alınmıştır. Fevâid kısmında; hadisin manasını tahdit etme ve yönlendirmenin faydaları, bu çerçevede; hükmün illetinin beyanı, nâsih-

mansûh, tahsîsu'l-âmm, beyânü'l-mücmel, mutlakın takyidi konuları özel faydalar olarak ele alınmıştır. Genel faydalar başlığında da hükmün teşriinde hikmetin beyan vechi, siretteki bazı eksikliklerin giderilmesinde sebep-i vurûddan istifade etme, Hz. Peygamber'in belağatını keşfetme, anlamayı ve ezberlemeyi kolaylaştırma, eğitimsel faydalar adlı konular çalışılmıştır.

Kaideler kısmında başlıca şu konular işlenmiştir: Sebep ilmi müsebbebin ilmüne varis olur. Sebepler bilinmezse şüphelere ve problemlere düşülür. Esbâb göz ardı edilirse makâsıdın dışına çıkılmasına sebep olur. Sebebin zikredilmesi, ravinin rivayetine çok önem verdiğini gösterir. Esbâbdaki söz nakle bağlıdır. Doğrulanma imkânı olmadığında sebebin sınırlandırılması ictihâdî bir iştir. Sebep ayrı olduğunda sünnet metinlerine uygun tümevarım yöntemiyle sonuca ulaşılması gerekir. Hüküm icra etmede hadisler hangi işlevi görüyorsa sebepler de aynı görevi icra eder. İçinde sebep olan sarîh bir hadis muteberdir ancak hadise benzemeyen herhangi bir kıssa muteber değildir. Müellifin sebep rivayetlerinin ihtilaflarını hesaba katması onun çalışmasını yaparken titiz olduğunu gösterir.

Bu tez, 187 sayfadan meydana gelmektedir. Tezden Fransızca özet ve fihristler çıkarıldığında eser 157 sayfa kalmaktadır. Birinci bölümde esbâb-ı vurûdun tarihçesi hakkında bilgi verilirken ikinci bölümde usulü hadis konuları ele alınmıştır. Yaptığımız inceleme sonucunda şunu rahatlıkla söyleyebiliriz: Bu çalışma daha çok usûl konularını içeren ve bu konulara misal olarak hadislerin sebep-i vurûdlarıyla aktarıldığı bir tezdur.

2.3.3. Sebebu Vurûdi'l- Hadîs Devâbit ve Me'âyîr

Malezya Câmiatu'l-'Ulûm, Dirâsâtü'l-İslamiyye Bölümü müderrislerinden Dr. Muhammed Asrî Zeynelabidin tarafından telif edilen bu eser, 1971 yılında Beyrut'ta Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye Yayınevi tarafından, basılmıştır.

Bu çalışma; mukaddime, dört bölüm ve her bölüm içinde de dörde kadar fasılların olduğu, sonuç ve fihristlerle 300 sayfaya varan bir eserdir.

Mukaddimedede; esbâb-ı nüzûl ile esbâb-ı vurûdu karşılaştırmalı olarak ele alarak, vurûd bilgisinin gerekliliği üzerinde durulmuştur. Esbâb-ı vurûd etrafında şekillenen kurallar, bunun problemleri ve bu alanla ilgili genel bilgiler aktarılmıştır.

Birinci bölümde; geçmiş âlimlerin katında sebep-i vurûd kavramının ne anlam ifade ettiği ve bu çerçevede Bulkînî, Suyûtî ve İbn Hamza'nın değerlendirmelerinin neler olduğu, sebep-i vurûdun tercih edilen tarifi ve usul âlimlerince sebep-i vurûd ile illet arasındaki farkın ne olduğu üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde; sebep-i vurûdun zahir, hafi ve mübeyyin kısımları örneklerle izah edilmiştir. -Ayrıca esbâb-ı vurûda muhatap olma, muhatap olunan boyutu, zaman ve mekân boyutları da ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde, sebep-i vurûdu bilme yolları ki onlar sarîh bir sözle, imalı bir sözle, sarîh bir fiille veya imalı bir fiille bilinir. Sahabenin çeşitli açılardan sebep-i vurûda olan katkısı ve bu

konudaki tutumlarının tespit edilmesi. Sebeb-i vurûdun bilinme yolları gibi başlıklar ve alt başlıklarla konular işlenmiştir. Dördüncü bölümde de rivayetlerin vurûd sebebinin geliş şekilleri: Tam, nakıs ve tamamen hazfedilmiş olması, birden fazla sebebi olan rivayetler aktarılmış ve son olarak da esbâb-ı vurûdun faydaları üzerinde durulmuştur.

2.3.4. İlmü Esbâbi Vurûdi'l- Hadîs ve Tatbikâtihi İnde'l-Muhaddisîn ve'l Usuliyyîn

Fas Ribat'ta Beşinci Muhammed Üniversitesi, Edebiyat ve İnsânî İlimler Fakültesi Hadis İlimleri bölümünde, Prof Dr. Faruk Hammad Azam danışmanlığında, Tarık Es'ad Halimî tarafından, doktora tezi olarak hazırlanmıştır. Bu tez, 1422/2001 yılında Beyrut'ta Dâru İbn Hazm Yayınevi tarafından basılmıştır.

Bu çalışma mukaddime ve iki bölümden meydana gelmektedir. Mukaddimedede tezin amacı ve planı hakkında bilgiler aktarılmaktadır. Birinci bölümde, Esbâbu vurûdi'l-hadis ilmi ve onun şerî delilleri tefsir etmedeki konumu, muhaddis ve usul âlimlerin onu uygulamaları ana başlıklarla ele alınmış ve bu başlıklar altında sebebi vurûd kavramı, konusu, faydaları, hükmün teşriindeki hikmetinin bilinmesi, takyid, tayin, illet, neshin sınırlandırılması, sebebi vurûdun geliş şekilleri, esbâb-ı nüzûl ile aralarındaki ilişki, muhaddis ve usul âlimleri bu ilme önem vermeleri ve daha birçok alt başlıkla, konular ele alınmıştır.

İkinci bölümde ise İmam Bulkînî, Suyûtî ve İbn Hamza'nın esbâbu vurûdi'l-hadis ilmine katkıları hakkında bilgi verildikten sonra Kitabu'l-İman'dan başlayıp, Kitabu Sifati'l-Kiyame'ye kadar 33 kitapta, Bukînî, Suyûtî ve İbn Hamza'nın eserlerine almadıkları esbâb-ı vurûdla ilgili 632 hadis sebepleriyle aktarılmıştır. Bu tez, 545 sayfa olarak hazırlanmıştır. Bununun 300 sayfadan fazlası, konularına göre düzenlenmiş bap başlıkları altında sebepleriyle aktarılmış hadislerden meydana gelmektedir. Hadisler kısa bir şekilde verilip ardından da sebeb-i vurûdla zikredilmiştir. Bu rivayetler üzerinde herhangi bir yorum yapılmamış ve hadislerin sıhhatleri hakkında da herhangi bir değerlendirme yapılmamıştır. Önce hadislerin kaynakları dipnotta gösterilmiştir. Hadisler ve ayetler için alfabetik fihristler oluşturulmuştur.

2.3.5. Esbâbu Vurûdi'l-Hadis ve Bunun İslâm Teşriindeki Yeri ve Önemi

Ankara Üniversitesi Hadis Bilim Dalında 1979 yılında Prof. Dr. Talat Koçyiğit danışmanlığında, Ramazan Ayvalli tarafından doktora tezi olarak hazırlanmıştır. Basılmamış olan bu tez, giriş, iki bölüm, sonuç ve bibliyografyasıyla 286 sayfadan meydana gelmektedir.

Girişte, hadislerin anlaşılmasında esbâb-ı vurûdun önemi üzerinde durulmuş, bu sahada çok sayıda eserin olmadığı ifade edilmiş, esbâb-ı vurûd ile ilgili bibliyografik eserlerde herhangi bir bilginin olmadığı belirtilmiştir.- Bu ilmin nasıl başladığını ve bu dal ile ilgili ilk çalışmalar olan *el-Luma'* ve *el-Beyân* adlı eserler hakkında bilgiler aktarılmıştır.

Birinci bölümde hadislerin vurûd sebepleri başlığı altında dört maddede konular işlenmiştir. 1-Esbâb, vurûd ve nüzûl kavramlarının lügat ve ıstılah anlamları üzerinde durulmuştur. 2-Hadislerin vurûdu zaman ve mekân açısından mekkî-medenî, seferî-haderî, leyî-neharî, seyfi-şitaî gibi gruplara ayrılarak ele alınmıştır. 3-Hadislerin vurûd ettiği meclisleri; genç-yaşlı, erkek-kadın, mümin-gayri mümin, tek kişi- cemaat açısından ele alınmıştır. 4-Hz. Peygamber'in hadis irad esnasındaki halleri ve sıfatları belirtilmiş, vurûd sebebinin tespitinde de hadislerin zahiri sebeplerinin olup olmadığı ile ilgili sebeplerin çeşitliliği açısından konular etüt edilmiştir.

İkinci bölümde ise esbâb-ı vurûdu bilmenin önem ve faydaları başlığı altında; 'hadislerin anlaşılmasında, nâsih ve mensûhun ayırt edilmesinde, hadislerin muhtelif ve müşkillerinin açıklanmasında, hükmün istinbatında konular işlenmiştir. Son olarak da esbâb-ı vurûdun değerlendirilmesi ve tarihi gelişimi ele alınmıştır. Genel anlamda esbâb-ı vurûd konusu zaman ve meclis açısından ele alınmış ve sebep-i vurûd rivayetlerde açıkça gelenler örnek olarak aktarılmıştır. Sebeb-i vurûdu rivayetlerde aktarılmayan hadisler için ise herhangi bir yöntemden söz edilmemiştir.

2.3.6. Rivayet Kitaplarında Esbâbu'l-Hadîs

Bu çalışma, Serkan Demir tarafından Marmara Üniversitesi Hadis Bilim Dalında, 2016 yılında doktora tezi olarak hazırlanmıştır.

Çalışma dört bölümden meydana gelmiştir. Çalışmanın giriş kısmında tezin amacı, metodu ve kaynakları ele alınmış, ardından da çalışmanın kavramsal çerçevesini meydana getiren sebep-i vurûd sebep-i nüzûl, siyak ve bağlam kavramları ele alınmıştır. Çalışmanın birinci kısmında; ilmu esbabi vurûdi'l hadîsin tarihi gelişimi, edebiyatı özelinde ihtilâfu'l-hadîs, nâsihu'l-hadîs, garîbu'l-hadîs ve şerhu'l-hadîs ilimlerle alakası ortaya konulmuş, akabinde de vurûdu'l-hadis sahasında yazılmış bağımsız çalışmalar ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

Çalışmanın ikinci kısmında, hicrî ikinci ve üçüncü asırda fıkıh, tefsir ve siyer kaynaklarında esbâb-ı vurûd bilgisini ihtiva eden rivayetlerde nasıl incelendiğini ve bunlardan nasıl faydalandığına değinilmiştir. Çalışmanın üçüncü kısmında ise, esbâbu vurûdi'l-hadîsin tespiti, taaddüdü, sınıflandırılması ve rivayetin anlaşılmasına etkisi ortaya konulmuş ve bu sahanın neden istenen düzeyde olmadığı tespitleri sıralanmıştır. Esbâbu vurûd bilgisi, hadis ilmi dışında İslamî ilimlerin farklı alanlarından da istifade edilebileceğinin örnekleri sonuç kısmında verilmiş ve hadislerin anlaşılmasında siyer, tefsir ve fıkıh gibi farklı sahalardan da istifade etme zorunluluğu ifade edilmiştir.

Bütünüyle aynı konu olmasa da kısmen esbâb-ı vurûdu da içine alan “Hadislerin Anlaşılmasında Bağlamın Rolü” adlı tez çalışması da bulunmaktadır.⁵⁸

⁵⁸ Bu çalışma Nurullah Agitoğlu tarafından Atatürk Üniversitesi Hadis Bilim Dalında 2012 yılında doktora tezi olarak hazırlanmıştır. Tez, giriş, üç bölüm, sonuç ve kaynakçasıyla 245 sayfadan meydana gelmektedir. Bu tezde giriş ve üç

Bu bölümde, asrımızda esbâb-ı vurûd sahasıyla ilgili elde edebildiğimiz altı eserin içeriğini genel hatlarıyla yansıtmaya çalıştık ve bu eserlerin kimler tarafından ve nerede çalışıldığını da belirttik.

Sonuç

Çalışmamızda esbâbu vurûdi'l-hadîsin bir kavram olarak ortaya çıkması, müstakil bir ilim haline gelmesi ve literatürü tetkik edilmeye çalışılmıştır. Tarihsel sürece bakıldığında müteakdimûn döneminde birçok hadis ilminde olduğu gibi bu konuyu da aktif olarak bazı problemlerin çözümünde kullanan ilk kişi İmam Şâfiî olmuştur. O, sebeplerinin işitilmemesi nedeniyle hadislerin mahiyetlerinin yanlış anlaşıldığına dikkat çekmiştir. Bu dönemde yazılan hadis usûlü kitaplarında ise konuyla alakalı müstakil bir başlık açılmamıştır.

Esbâbu vurûdi'l-hadîs ilmi hakkında bilgi veren bazı kaynaklar, hicrî IV. asırdan sonra bu sahada müstakil eser yazan âlimlerden bahsetmişlerdir. Bu âlimler: Ebû Hafs el-Ukberî, Ebû Muhammed el-Ezdî, Ebû Hâmid el-Cubârî, İbnu'l-Cevzî ve Ebû Ferec İbnu'l-Hanbelî'dir. Bu âlimlerin esbâb-ı hadis konusunda müstakil eserlerinin olduğu söylene de bunların isimlerinden başka bir bilgi tespit edebilmiş değiliz.

Müteahhirûn döneminde ise esbâbu vurûdi'l-hadîsin hadis ilimlerinin bir bölümü haline geldiği görülmüştür. Esbâb-ı vurûdu bir kavram olarak kullanan ilk âlim İbn Dakîk el-İd'dir. O, *İhkâmü'l-aḥkâm* adlı eserinde niyet hadîsini açıklarken dokuzuncu maddede, ehli hadisten bazı müteahhirûn âlimlerinin Kur'an'ın nüzûlü ile ilgili yapılan çalışmaların benzerinin, esbâbu vurûdi'l-hadîsin tasnifinde de yapılmaya başlandığını ancak kendisinin bundan az bir kısmına vakıf olduğunu ifade etmiştir.

Esbâbu vurûdi'l-hadîsi hadis usûlü kaynaklarında bir hadis ilmi olarak ilk defa ele alan ve müstakil bir başlık açan Bulkînî'dir. Bulkînî, İbnu's-Salâh'ın *Mukaddime*'sindeki 65 olan hadis ilmine 5 çeşit daha ekleyerek hadis ilimlerinin çeşitlerini 70'e çıkarmış ve 69. sırada da ma'rifetu esbâbi'l-hadîs diye isimlendirmiştir. O, hicrî VIII. asırda hadis ilimlerine esbâbu vurûdu eklemek suretiyle kendisinden sonra yazılan hadis usûlü kitaplarına da öncülük etmiştir.

bölümde hadislerin anlaşılmasında bağlamın rolü ortaya konulmaya çalışılmıştır. Eserin giriş kısmında; araştırmanın önemi, konusu, metodu, kaynakları vb. gibi konulara dair bilgiler aktarılmıştır. Birinci kısımda, anlama, kavrama ve yorumlarla ilgili hususlar üzerinde durulmuştur. Bağlam adı verilen ikinci kısımda, bu kavramın anlam alanı, bağlamın anlama etkisi ve bağlamın çeşitleri ele alınmıştır. "Hadis ve Bağlam" adıyla meydana getirilen üçüncü kısımda ise rivayetlerin anlaşılmasında bağlamın önemi ve bağlamın kopmasıyla meydana gelen mahzurlar üzerinde durulmuştur. Çalışma, nakledilen hadislerin doğru bir biçimde anlaşılması ve yorumlanması önemine vurgu yapılarak sonuç kısmıyla bitirilmiştir. Ayrıca bu çalışma "Hadis ve Bağlam" adıyla Kitâbî Yayınevi tarafından 2015'te basılmıştır. Genel anlamda bu çalışma teorik yönü, pratik yönüne göre daha öne çıkmaktadır.

Müteahhirûn döneminden günümüze ulaşmış, çeşitli baskıları yapılmış ve ilmi çalışmalara konu olmuş iki eser vardır: Birincisi, fıkıh konularına göre düzenlenmiş Celâluddîn es-Suyûtî'nin, *Esbâbu vurûdi'l-ḥadîs ev el-luma' fî esbâbi'l-ḥadîs* adlı eseridir. İkincisi ise alfabetik olarak düzenlenmiş İbn Hamza el-Huseynî'nin, *el-Beyân ve't-ta'rîf fî esbâbi vurûdi'l-ḥadîsi's-şerîf*, adlı eseridir.

Hükümlerin tespitinde bir etken olan esbâb bilgisinin fukaha ve usûlcüler tarafından daha önce ve daha aktif olarak kullanıldığını söyleyebiliriz. Zira Şâfiî'nin kullanımları, bu ilimle uğraşan mütekaddimûn âlimlerin usûlcü yönleriyle öne çıkmaları, müteahhirûn döneminin ilk müstakil eseri olan *el-luma*'nın fıkıh konularına göre düzenlenmiş olması ve ikinci eser olan *el-Beyân*'ın da bir Osmanlı kadısı tarafından telif edilmiş olması bizi bu kanaate götürmüştür.

Kaynakça

- Ahmed, Yahya İsmail. "Mukaddime" Suyûtî. *Esbâbu vurûdi'l-hadîs ev el-luma' fi esbâbi'l-hadîs*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1404/1984.
- Ahmedî, Bedr b. Muhammed Salih b. Avd. *el-Beyân ve't-ta'rîf fi esbâbi vurûdi'l-hadîsi's-şerîfin tahkiki*. Yüksek Lisans Tezi, Medine İslam Üniversitesi, 1431/2009.
- Ayvallı, Ramazan. "Hadîslerin Vurûd Sebeplerine Dair Çalışmalar". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1985): 77.
- Ayvallı, Ramazan. *Esbâbu Vurûdi'l-Hadis ve Bunun İslam Teşriindeki Yeri ve Önemi*. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1979.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit Hatîb *Târîhu Bağdâd ve Zeylihi*. Thk. Mustafa Abdalbaki Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kutubil-İlmiyye, 1417/1996.
- Bozpinar, Şit Tufan. "Nakibüleşraf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32: 322-324. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Bulkînî, Ebû Hafs Ömer b. Reslân. *Muqaddimetu İbni's-Şalâh ve mehâsinü'l-istilâh*. Thk. Âişe Abdurrahman. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, ts.
- Dahdûh, Gıyas Abdullatif. "Mukaddime" Suyûtî, *el-Luma' fi esbâbi'l-hadîs* Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1425/2004.
- Demir, Serkan. "Müstakilleşme Sürecinde Sebeb-i Vurûd Bilgilerinin Bazı Hadîs İlimlerinde Kullanımı". *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2016): 73-75.
- Erdim, Sinan. "Hadîs Musannefâtında Niyet-Amel İlişkisi". *Amasya İlahiyat Dergisi* 12 (Haziran 2019): 228-260.
- Etyûbî, Muhammed b. Ali b. Âdem. *İs'âf zevi'l-ve'tar bi şerhi nazmi'd-dureri/ Şerhu elfiyeti's-Suyûtî*. Medine: Mektebetu'l-Ğurebâi'l-Eseriyye, 1414/1994.
- Hâkim en-Nîsâburî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdullah. *Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadîs*. thk. Muazzam Huseyn. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1397/1977.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *el-Kifâye fi (ma'rifeti usûli) ilmi'r-rivâye*. thk. Ebû Abdullah es-Sevrikî, İbrahim Ahmedî. Medine: el-Mektebetu'l-İlmiyye, ts.
- İbn Dakîk el-İd, Ebû'l-Feth Takıyyuddîn Muhammed b. Ali. *İhkâmu'l-aşkâm şerhu 'umdeti'l-aşkâm*. Thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Kahire: Mektebetu's-Sunne, 1414/1994.
- İbn Ebî Ya'la, Kadî Ebû'l-Huseyn Muhammed b. Ebî Ya'la. *Tabakâtu'l-Ĥenâbile*. Thk. Muhammed Hâmid el-Fakî 2 Cilt. Kahire: Matbaatu's-Sunneti'l-Muhammediyye, ts.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Şihâbuddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî. *Kitabu nuzheti'n-nazar fi şerhi nuĤbeti'l-fiker fi Muştalehi ehli'l-eşer*. Thk. Abdulkerîm el-Fadîlî. Beyrut: Mektebetu'l-Asriyye, 1425/2005.
- İbn Nukta, Ebû Bekr Muînuddîn Muhammed b. Abdilġanî b. Ebî Bekr b. Şucâ' el-Bağdâdî. *et-Takyîd li ma'rifeti'r-ruvâti's-suneni ve'l-mesânîd*. Thk. Şerîf b. Salih. Katar: Vezârtu'l-Evkâf, 1435/2014.
- İbn Receb, Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Ahmed el-Hanbelî. *Zeylu tabakâti'l-Ĥenâbil*. Thk. Muhammed Abdurrahman b. Suleyman el-Useymin. 7 Cilt. Riyad: Mektebetu'l-Ubeykân, 1425/2005.
- İbnu'l-'Attâr, Alâuddîn b. Ali b. Davûd. *el-'Udde fi şerhi'l-'umde fi ehâdîsi'l-aşkâm*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiru'l-İslamiyye, 1427/2006.

- İbnu'l-Mulakkin, Siracuddin Ebû Hafs Ömer b. Ali b. Ahmed. *el-İlâm bi fevâidi 'umdeti'l- ahkâm*. Thk. Abdulaziz b. Ahmed. 12 Cilt. b.y.: Daru'l Asime, 1417/1997.
- İbnu's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdirrahman eş-Şehrezûrî. *'Ulûmu'l-hadîs*. Thk. Nûruddîn İtr. Dîmeşk: Daru'l-Fikr, 1406/1986.
- Kâsımî, Muhammed Cemâluddîn. *Ḳavâ'idu't-tahdîs min funûni mustalehi'l-hadîs*. Mısır: Dâru'l-Akîde, 1425/2004.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemu'l-muellifîn terâcimu muşannifi'l-kutubi'l-Arabî*. 13 Cilt. Beyrut: Mektebetu'l-Musenna ve Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, ts.
- Koca, Ferhat. "İbnu'l-Hanbelî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21: 67-68. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Koçkuzu, Ali Osman "el-Beyân ve't-Ta'rîf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6: 30. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Râmehurmuzî, Hasan b. Abdurrahmân. *el-Muḥaddisu'l-fâsil beyne'r-ravi ve'l-vâ'i*. thk. Muhammed Accâc el-Hatîb. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1404/1984.
- Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Esbâbu vurûdi'l-hadîs ev el-luma' fi esbâbi'l-hadîs*. Thk. Yahya İsmail Ahmed, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'ilmiyye, 1404/1984.
- Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-Luma' fi esbâbi'l-hadîs*. Thk. Gıyas Abdullatif Dahdûh. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1425/2004.
- Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Tedribu'r-râvi*. Thk. Mâzin b. Muhammed e's-Sersâvî. 2 Cilt. Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 1438/2017.
- Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Tedribu'r-râvi. Elfiyet's-suyûtî fi ilmi'l-hadîs*. Thk. Ahmed Muhammed Şâkir. b.y.: Mektebetu'l-İlmiyye, ts.
- Suyûtî, *Elfiyet's-Suyûtî fi mustelehi'l-hadîs*. Thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd. Riyad: Dâru İbni'l-Kayyim, 1425/2004.
- Şâfiî, Muhammed b. İdris. *er-Risâle*. Thk. Ahmed Muhammed Şâkir. b.y.: Dâru'l-Fikr 1358/1939.
- Taşköprizâde, Ahmed b. Mustafa. *Miftâhu's-şâ'ade ve misbâhu's-siyâde fi mevdu'âti'l-'ulûm*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-ilmiyye, 1405/1995.
- Yavuz, Yusuf Şevki -Casim Avcı. "İbnu'l-Cevzî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20: 543-549. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Yıldırım, Selahattin. *İbn Dakîki'l-İd ve Ahkâm Hadislerini Şerh Etmedeki Metodu*. Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi, 2016.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*. Thk. Şu'ayb el-Arnaût danışmanlığında komisyon. 27 Cilt. Beyrut: Muessesetu'r-risâle, 1405/1985.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîri ve'l-'alâm*. Thk. Ömer Abdusselâm Tedmurî. 53 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1417/1996.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh. *en-Nuket alâ muḳaddimeti İbni's-Şalâh*. Thk. Zeynelabidin b. Muhammed. Riyâd: Edvâu's-Selef, 1419/1998.